

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed
in Vlaanderen

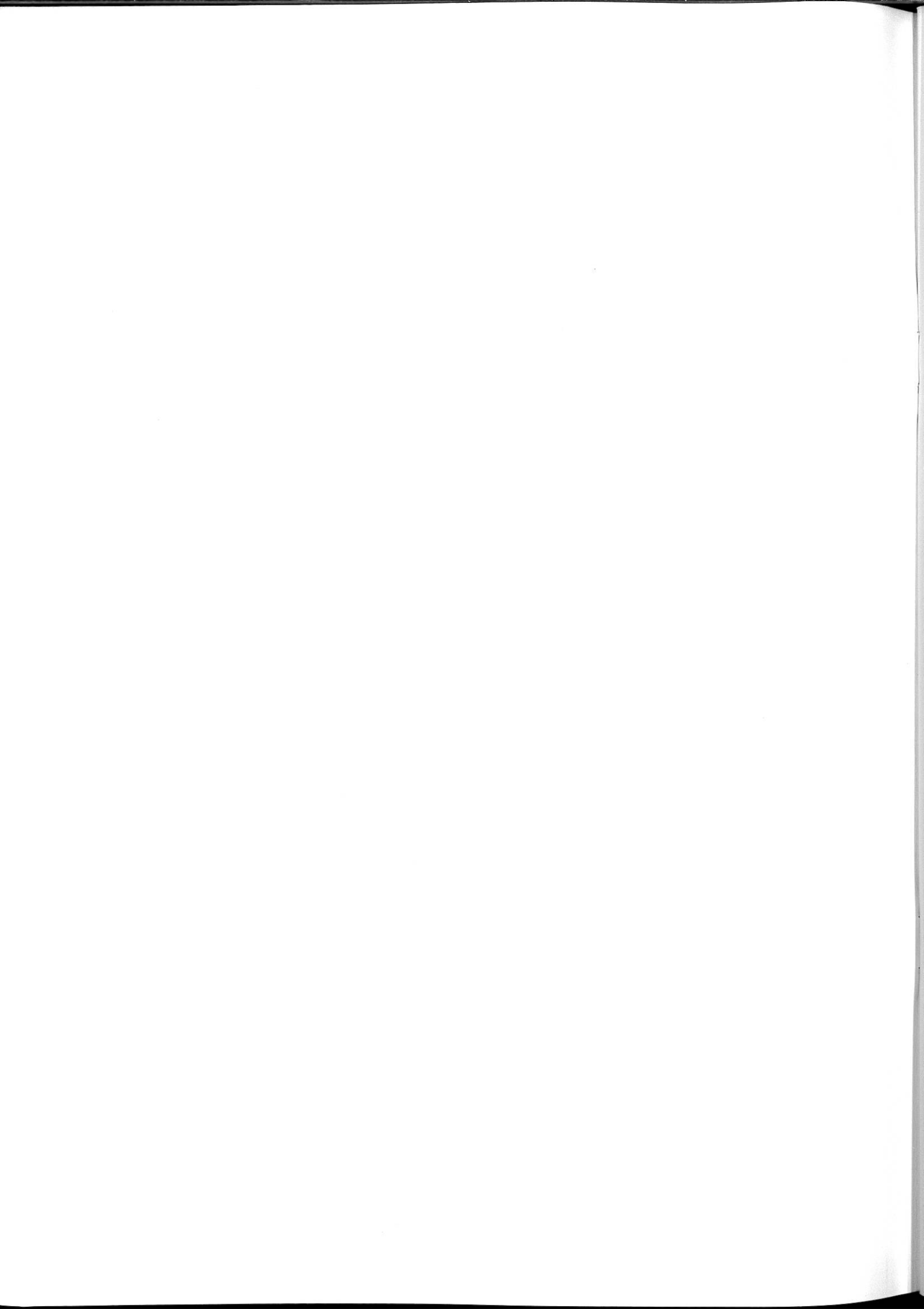

THEMANUMMER
UIT
VRIENDSCHAP!?

Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 62, nr. 1
januari-februari-maart 2009
Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
jaargang 62, nummer 1
januari-februari-maart 2009
ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Redactieraad:

Jan De Cock	Henri Vannoppen
Jan De Meester	Dominique Vanpée
Julien De Vuyst	Romain John van de Maele
Fons Dierickx	Karel van den Bossche
Ferdi Geerts	Luc Van Eeckhoudt
Rudy Janssens	Eva Van Hoye
Jean-Marie Lermyte	Harry Vermeir
Didier Stragier	Reinoud Vermoesen

zondag 26 april
ERFGOEDDAG 2009
UIT VRIENDSCHAP!?

Vriendschap is (g)een illusie

500 organisaties die samen 700 activiteiten presenteren met cultureel erfgoed in de hoofdrol: dat moet Erfgoeddag zijn! Een dag waarop tal van organisaties van diverse aard elkaar de hand reiken om een mooie staalkaart te bieden van 'de erfgoedsector' in al zijn verscheidenheid en rijkdom.

Uit vriendschap!?

Begin januari 2009 brachten de media de resultaten van een onderzoek over vriendschap en het belang dat men hecht aan (het aantal) vrienden. 1 op 12 mensen gaf aan geen enkele vriend te hebben. Maar wat zijn dat eigenlijk, 'vrienden', en vanaf wanneer noem je iemand 'een vriend'? Zo heeft de gemiddelde Vlaming volgens dat onderzoek zeven vrienden, waarvan 2,5 als 'beste vrienden' worden benoemd. In de boekhouding van de vriendschap wordt het ingewikkeld met deze gouden en zilveren medailles. Wat er ook van zij, het onderzoek illustreert alleszins dat vriendschap geen eenduidig, kristalhelder fenomeen is.

Maar hoe zat het vroeger nu eigenlijk met die vriendschappen? Het antwoord op deze vraag is beslist een Erfgoeddag waard. De negende editie van dit feestelijke gebeuren rond cultureel erfgoed zal deze eeuwenoude discussie ongetwijfeld verder aanwakkeren. In de 700 activiteiten staan zowel het vraag- als het uitroepteken van de titel – *Uit vriendschap!?* – centraal. Het vraagteken, omwille van het *waarom* achter de vriendschap. Gold (en geldt) *voor wat, hoort wat* (nog) altijd? Vrienden hebben en het (al dan niet) behoren tot een 'netwerk' kon je levensduur aanzienlijk verlengen of je carrière in snelle wateren manoeuvreren. Maar vriendschap is ook een uitroepteken, onvoorwaardelijk, van vlees en bloed en recht door zee. De vreugde van het samenzijn, het delen van lief en leed... Ook dat is vriendschap. Vriendschap heeft ook een keerzijde. Noem het concurrentie, vijandschap en opportunisme. Die verscheidenheid in de beleving en interpretatie vind je dan ook heel mooi weerspiegeld in het aanbod van deze Erfgoeddag. Musea, archieven, heem- en familiekundige kringen, amateurkunstenaarsverenigingen, jeugdbewegingen en talloze andere organisaties met een hart voor erfgoed zetten hun beste beentje voor om een gevarieerd totaalbeeld van 'de' vriendschap te tonen. Laat je verbazen door een rijk en verscheiden aanbod.

Met deze negende editie van Erfgoeddag timmert het evenement verder aan de weg. Ooit begonnen op initiatief van Vlaams minister van Cultuur Bert Anciaux als een museum- en archievendag, later ontpopt tot Erfgoedweekend en sinds 2004 tot Erfgoeddag, kent het overduidelijk een groeiende belangstelling. Niet enkel bij het publiek, maar ook bij de erfgoedsector. Er zijn dus heel duidelijk meer en meer 'vrienden van het verleden'.

We wensen jou en al je vrienden een warme, leerrijke Erfgoeddag toe.

Roel Daenen
 Coördinator Erfgoeddag

INFO

Kijk voor meer info op www.erfgoeddag.be. Of blader eens doorheen de gratis programmabrochure, die je vindt in de openbare bibliotheek, de Lijnwinkels of kunt bestellen op het gratis nummer 1700. Je kunt ze ook meenemen bij alle organisaties die deelnemen aan Erfgoeddag. Het kindvriendelijke aanbod herken je aan Vlieg! Bovendien bieden De Lijn, NMBS en MIVB speciale vervoersvoorwaarden aan.

Verklaar je vriendschap met Erfgoeddag op sociale netwerksites als www.facebook.com (en tik in 'Erfgoeddag') en Netlog – zie www.netlog.com/erfgoeddag. Je vindt er foto's, filmpjes, gelijkgestemde zielen en je kunt er ook tal van boodschappen en bedenkingen kwijt. En je kunt er op zoek gaan naar oude vrienden, en hen ook uitnodigen om samen naar Erfgoeddag te gaan!

© Erfgoeddag | Philippe Debroc
 Zemst, Heemkundige Kring De Semse, poëzieboeken.

Uit vriendschap, liefde en berekening

Partnerkeuze in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw

Romain John van de Maele

1. Moraliserende heren

In dorpjes die de tijd over zich heen lieten gaan, vertelt de begraafplaats vaak een boeiend verhaal. Grote en (vooral) kleine grafstenen met steeds weer dezelfde voor- en familienamen zijn directe getuigen van wat in parochieregisters en akten van de burgerlijke stand werd geregistreerd: wie trouwde met wie, en wie werd weduwe of weduwnaar... Op die plaats werd afscheid genomen van vrienden, geliefden en vijanden. Rouw en eerbetoon – soms huldeblijken – waren bij het afscheid belangrijker dan stille wrok, en de begrafenis was een gelegenheid om de strijdbijl (definitief) mee te begraven. De dood effende soms het pad voor nieuwe vriendschappen en vroeger verboden huwelijken.

In deze bijdrage zoek ik een antwoord op de volgende vragen: (1) Wie trouwde met wie en waarom? (2) Wie ging alleen door het leven? Het waren en het zijn nog steeds belangrijke vragen. In 1901 schreef de redacteur van een Iepers weekblad: *'de voornaamste daad in 't leven van den mensch, het bedrag van geluk of ongeluk dat hij kan verwerven, wordt samengevat in dit enkel woord: huwelijk'*.¹ Deelantwoorden op de vragen worden gezocht in historisch-demografische studies, (auto)biografieën, krantenartikelen, romans en verhalen. Romans en verhalen zijn uiteraard geen directe neerslag van de werkelijkheid, maar ze liggen wel in het verlengde van de werkelijkheid en bevatten veel mentaliteitshistorische informatie.

In januari 1873 publiceerde G. Rotiers in het Ieperse weekblad *De Toekomst* een gedicht onder de titel 'De keus eener vrouw'. Ruim acht jaar later verscheen het opnieuw in een ander Iepers blad: *De Kunstbode*.² In het gedicht van Rotiers werd stilzwijgend aangenomen dat partnerkeuze een vrijwel exclusieve mannelijke aangelegenheid was. In Rotiers' gedicht werd de vrouw als een misleidend schepsel voorgesteld, en de dichter waarschuwde – zoals heel wat schrijvers van Nederlandse adviesboeken³ – voor het gevaar van de zinnelijkheid. Het advies luidde: *'neemt haar nader nog in oogenschouw. Schijn bedriegt: te laat volgt het berouw.'* Rotiers wees met klem modegrillen en 'Franse' zeden af, en benadrukte op indirecte wijze het belang van zuinigheid.

Zuinigheid was ook een kernelement in het ironische verhaal 'Op nen après-midi' dat in 1901 werd gepubliceerd.⁴ In dat verhaal liet de auteur zijn lezers kennismaken met een aantal moeders die tijdens een koffiekranse de huwelijkskansen van hun dochters bespraken. Eén van de

¹ Trouwen voor 't geld, in : *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, Ieper, 16 november 1901, p. 2.

² G. ROTIERS, De keus eener vrouw, in : *De Toekomst*, Ieper, 26 januari 1873, p. 1 en *De Kunstbode*, Ieper, 8 mei 1881, p. 2.

³ M. VAN TILBURG, De partnerkeuze in de vorming van jongvolwassenen, in : J. KOK & M.H.D. VAN LEEUWEN, ed., *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk*, Amsterdam, 2005, p. 231-251.

⁴ Op nen après-midi, in : *Nieuwsblad van Yperen en van het Arrondissement*, Ieper, 26 oktober 1901, p. 1.

moeders had het over 'een schoone jongen' die niet alleen rijk was, maar ook 'eene schoone positie' had. Op haar zeer directe vraag waarom hij nog niet getrouwd was, had hij geantwoord: '... als ik er eene trouw, moet ik ze ook onderhouden.' Het antwoord botste op onbegrip, ouders zagen zich immers genoodzaakt ook veel geld te investeren in de opvoeding van hun dochters. Een moeder die er in geslaagd was vrijwel al haar dochters uit te huwelijken, schreef 'haar' succes aan de eenvoud van haar dochters toe. Dure kleding, juwelen en andere kostbaarheden – waardoor 'pronkmamazellen' zich van andere meisjes onderscheidden – hoorden thuis in adellijke kringen, 'voor deftige burgers en ook voor jonge heren die maar 3 of 4 duizend frank per jaar verdienen, kost dat waarlijk te veel!' In 1858 had de redacteur van de *Gazette van Yperen* en van het *Arrondissement* al op een gelijkaardige wijze de 'moderne' levensstijl veroordeeld.⁵ Hij voegde er in de woorden van een Franse kardinaal aan toe: 'de jonge dochter, welke men niet bewaakt, wordt verleid; zy volgt eenen man, die lui en bedorven is en die verteert in uitzinnige vermaken het gene zyne vrouw hem ten huwelyke heeft mede gebracht.' In deze ene zin werden twee elementen in de verf gezet: aan de ene kant de bruidsschat en aan de andere kant de onzalige gevolgen van een 'partnerkeuze' (door een meisje) waarbij de ouders niet betrokken waren. Het initiatief hoorde volgens de adviesboeken en de geplogenheden uit te gaan van de man, en een meisje mocht nooit als eerste haar liefde laten blijken.

2. Partnerkeuze, de sleutel tot een gelukkig huwelijk

De moraliserende heren gingen nogal gemakkelijk voorbij aan de stille keuze van vrouwen. In de negentiende eeuw mochten meisjes meestal geen keuze maken – ze moesten wachten tot zich een vrijer meldde –, maar bij een deelname aan een bal konden (burger)meisjes wel op een subtiel manier gebruik maken van symbolische of geheime tekens om hun voorkeur te laten blijken.⁶

In *Een spook op zolder* (1938), een roman van Marcel Matthijs (1899-1964), liet de verteller Filomeentje aan het woord. Tijdens een verblijf in Gent had ze gemerkt dat ze indruk maakte op een bezoeker die elke morgen een pakje sigaretten kwam kopen in de winkel van haar tante. Toen ze

Huwelijksboekje, eind 19de eeuw. Verz. L. Debrouwer, Heverlee

van haar tante vernam dat Oscar – zo heette die jongeman – bemiddeld was, vroeg ze zich af: 'is het mogelijk, dat hij bereid zou zijn, zijn half miljoen aan mijn voeten te leggen?' Filomeentje wachtte niet op een spontaan gebaar, ze trachtte zelf het geluk bij de hand te nemen: ze trok haar mooiste kleedje aan, krulde zorgvuldig het haar en ging in de straat vóór de winkel wandelen. Ze dacht: 'nu moet ik hem nog meer bekoren en ik wil hem de gelegenheid geven mij openlijk zijn liefde te bekennen.'⁷ Het verhaal nam een andere wending, maar het was wel Filomeentje die het initiatief had genomen om de keuze van de man te 'regisseren', en – belangrijk detail – ze werd niet alleen overrompeld door zijn figuur, ook zijn bezit sprak haar aan. In *Hard labour* (1904) liet Reimond Stijns (1850-1904) zijn lezers kennismaken met Mie van Erpe, een verweesd meisje dat een boerderijtje in een 'overgrote vlakte van Zuid-Vlaanderen' betrok. 'Gedurende de eerste jaren van haar alleen-wonen had Sies Rooman, een weduwnaar met vijf kinderen, haar ten huwelijk gevraagd, en ook ander[er] trouwlustigen, zonder geld, hadden zich aangeboden; ze had allen brutaal afgewezen, daar ze een man verlangde, die iets in den pot te brokken zou hebben.'⁸ Mie van Erpe ontmoette een man met geld en haar ogen flikkerden toen ze zijn bankbriefjes zag. 'Ze vond het jammerlijk spijtig, dat

⁵ *Gazette van Yperen en van het Arrondissement*, Ieper, 9 oktober 1858, p. 1-2.

⁶ R. VAN DE WALLE, Enkele folkloristische aspecten van het huwelijk in Vlaanderen, in: *Verliefd, verloofd, getrouwd: huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Sint-Niklaas, 1988, p. 29-40, alwaar 32.

⁷ M. MATTHIJS, *Een spook op zolder*, Antwerpen, 1943, p. 14.

⁸ R. STIJNS, *Hard labour*, Gent, s.d., p. 6.

zooveel geld niet hier mocht blijven liggen bij het hare.⁹ Toen daarna haar geld met dat van Speeltie werd samengevoegd, ondervond ze heel vlug dat ze de vergissing van haar leven had begaan. Hij maande haar aan samen met hem 'in hetzelfde gareel [te] loopen', alsof hij *Houwelyck* (1625) en *Trou-Ringh* (1637) van Jacob Cats (1577-1660) had gelezen, maar hij liet haar ook voelen dat hij het voortaan voor het zeggen had. Na een hevige ruzie gaf Speeltie zijn vrouw de volgende raad: 't Is nu Dinsdag, Mie. Ga delven, of anders draagt men u Vrijdag weg. Ik en lieg niet, Mie. Laat ons in peis en vree leven, en geld winnen. Ge werkt als een man, ik als drie: ik moet de meester zijn.¹⁰ In negentiende-eeuwse adviesboeken waarschuwde men wellicht terecht voor oneigenlijke huwelijksmotieven: wie alleen uit materiële overwegingen trouwde, ging volgens de auteurs van adviesboeken meestal een mislukking tegemoet.¹¹ In het Leuvense blad *Journal des Petites Affiches* werd dezelfde conclusie getrokken: 'Men moet ongeveer dezelfde opvoeding ontvangen hebben en zich ongeveer in denzelfden staat van fortuin bevinden, om niet verkeerd aan te landen. Huwelijken tusschen personen, bij wie een te groot verschil van fortuin aan roerende of onroerende goederen bestaat, zijn dikwijls gedwongen huwelijken of geldhuwelijken.// De ouders, en de moeders vooral, zijn somtijds te zeer bezorgd hare dochter of haren zoon aan een grooten en welvoorzienenden geldbuidel uit te huwen, en met voorbijzien van alle recht en rede, op geluk af, en ter wille van het geld, bewerken zij huwelijken die niet gelukkig zijn.¹²

In de werken van Stijn Streuvels (1871-1969), Minus van Looi (1892-1952), Ernest Claes (1885-1968) en vele anderen ging het er meestal minder brutaal aan toe dan in *Hard labeur* van Stijns en *Het recht van de sterkste* van Cyriel Buysse (1859-1932), maar vriendschap en liefde zonder geld leidden vrijwel nooit tot een duurzame relatie en nog minder tot een huwelijk. In Buysse's tweede roman, *Sursum corda!* (1894), excuseerde het hoofdpersonage zich in een brief aan de ouders van het meisje van zijn dromen voor zijn gevoelens, en hij motiveerde zijn huwelijksaanzoek met een beschrijving van zijn bezittingen.¹³ Toen zijn ouders nog leefden, hadden zij geprobeerd een geschikte partner voor hem te vinden – in zijn milieu stonden grote belangen op het spel –, maar het was vergeefse moeite geweest. De auteur was de zoon van een Nevelse fabrikant en zijn weg naar het huwelijk liep niet over geëffende paden.¹⁴ In een

kroniek van de familie Gezelle verwees ook Streuvels naar de gewoonten bij de burgerij: 'het verkeer tussen jongens en meisjes uit de deftige burgerij was strikt afgesloten en de kennismaking uiterst moeilijk. [...] Waar het op trouwen aankwam, geschiedde dit meest door tussenkomst van ouders of voogden, waar een positie het noodzakelijk meik of naar een geschikte partij moest gezocht worden.'¹⁵

Ook in contactadvertenties werd veel aandacht besteed aan de bezittingen. In Nederland waren contactadvertenties rond 1850 reeds een gebruikelijke weg om een partner te zoeken. In een advertentie uit 1825, geciteerd door Pieter Stokvis, presenteerde de huwelijkskandidaat zich als volgt: 'een welgemaakt man van middelbare jaren uit eene beste familie die tevens een schoon huis en een goed bestaan bezit, biedt zich ten trouw aan bij meisjes, welke zoo veel als hij, namelijk een kapitaal van vijftig duizend gulden kunnen ten huwelijk brengen of omtrent drie duizend gulden 's jaars te verteren hebben...'¹⁶ Een 'zoekertje' dat ongeveer een eeuw later in een lepers blad verscheen was bescheidener, maar de huwelijkskandidaat maakte toch melding van zijn 'vermogen': 'een jonge man van 43 jaar, een weinig vermogend, zoekt een dito meisje, om bij nadere kennismaking een huwelijk aan te gaan.'¹⁷ In beide advertenties werd niet alleen het eigen vermogen vermeld, maar ook duidelijk gemaakt dat van het meisje een gelijkaardige financiële inbreng werd verwacht. Ook vrouwen die contactadvertenties plaatsten, verwezen naar hun bestaansmiddelen, zoals blijkt uit het volgende bericht: 'dame 35 j[aar] ... 'gegoeden st[and], met inboedel, w.k.t.m. met heer of weduwn[aar]'.¹⁸

In de gezinssociologie en -historiografie worden huwelijken met partners uit dezelfde stand en regio als endogaam of homogam omschreven. In de woorden van Uleken, één van Cyriel Buysse's schitterende romanfiguren, hoorde 'soorte bij soorte'. Zij verlangde naar een bewuste partnerkeuze waarbij liefde een essentiële voorwaarde was, en zij was niet onvermogen. Zij vond echter haar zin niet, en twee mannen die met haar wilden trouwen, legde zij het zwijgen op. De man die zijzelf 'gaarne tot levensgezel had gekozen', behoorde tot een onbereikbare klasse, en zij wees met grote overtuiging zijn toenaderingspogingen af: 'Soorte bij soorte!'¹⁹ Geleidelijk kregen de persoonlijke kwaliteiten meer aandacht, maar men bleef in een aantal middens tot ver in de twintigste eeuw ook rekenen, zoals o.m. blijkt uit het onderzoek van Dirk Damsma en Jan Kok.²⁰

⁹ R. STIJNS, o.c., p. 13.

¹⁰ *Ibidem*, p. 19.

¹¹ M. VAN TILBURG, o.c., p. 236.

¹² Iets over geldhuwelijken, in: *Journal des Petites Affiches*, Leuven, 15 mei 1910, p. 476.

¹³ R.J. VAN DE MAELE, *Ideaal en werkelijkheid: Sursum corda!* en de kronkelwegen van de liefde, in: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap XXIII*, Gent, 2007, p. 101-150, alwaar 136.

¹⁴ J. VAN PARYS, *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse & zijn tijd*, Antwerpen, 2007.

¹⁵ S. STREUVELS, *Kroniek van de familie Gezelle*, Brugge/Nijmegen, 1980, p. 114.

¹⁶ P. STOKVIS, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 103-104.

¹⁷ Huwelijk, in: *Het Ypersche – La région d'Ypres*, Ieper, 13 augustus 1927, p. 7.

¹⁸ Huwelijk, in: *NRC*, Rotterdam, 21 december 1909, avondblad, p. 4.

¹⁹ C. BUYSSE, *Romans en verhalen*, Leuven, 1986, p. 317.

²⁰ D. DAMSMA & J. KOK, *Ingedroogde harten? Partnerkeuze en sociale reproductie van de Noord-Hollandse boerenstand in de negentiende eeuw en vroeg-twintigste eeuw*, in: J. KOK & M.H.D. VAN LEEUWEN, ed., o.c., p. 285-305.

Huwelijken verbonden niet alleen een man en een vrouw maar ook hun families, en het huwelijk was de 'hoeksteen' van de maatschappij. In 1863 nam een redacteur van de Engelse krant *The Times* het dalend aantal huwelijken in 1861 onder de loep, en hij beklemtoonde 'Marriage is as important as well as a holy thing. Nothing can be sounder than the doctrine that a nation is in a bad way when the marriages among its population decline in number.'²¹ Een leperse journalist wees vijftig jaar later eveneens op het belang van het gezin, en hij hamerde op de rol van de vrouw: 'zoo de vrouw is zal het huisgezin zijn: uit de huisgezinnen wordt de maatschappij, het volk, de Staat gevormd en geboren.'²² Enkele jaren tevoren werd een gelijkaardig standpunt op kordate wijze benadrukt in een andere leperse krant.²³ Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog werd de visie uit 1863 'herhaald' in het partijprogramma van de CVP: 'in onze westersche beschaving is het gezin een factor van vooruitgang zoowel voor den enkeling als voor de Natie.// Het gezin draagt in hooge mate bij tot de ontplooiing van de persoonlijkheid der enkelingen, tot hun geluk en, bijgevolg, tot den maatschappijken vooruitgang. Het verzekert ten slotte de aflossing van de generaties en van de werkrachten.'²⁴ In het partijprogramma werd dan ook gepleit voor een erkenning van het gezin in de grondwet. In de multireligieuze Nederlandse samenleving speelde ook de gezindheid (kerkelijke overtuiging) een rol bij de partnerkeuze. In Vlaanderen, waar het protestantisme slechts een beperkte verspreiding kende, was de kans op tegenstellingen kleiner. Er rees soms wel verzet tegen een relatie van een katholieke dochter of zoon met een vrijzinnige huwelijkskandidaat of candidate. In het ongetwijfeld aangedikte verhaal 'Liefde en dweepzucht' liet Walter Hervormer – een opvallende pseudoniem – zijn lezers kennismaken met een 'ongelukkige grijsaard die door de bevelen des pastoors te volbrengen de liefde zijner dochter tegengewerkt had, en haar hart had verbrijzeld.'²⁵ Het meisje was verliefd op een vrijzinnige jongeman en weigerde haar geliefde te verloochenen. De tegenstand knakte haar en ze werd geveeld door liefdesverdriet. De auteur streefde uiteraard een effect na – zijn pseudoniem was een betekenisvolle verwijzing – maar aan de andere kant lag het verhaal in het verlengde van de werkelijkheid. Wanneer bij een huwelijk echter nog andere belangen golden, werd die gezindheid – alleszins door de hoogste statusgroepen – naar de achtergrond verdrongen: 'de [Belgische] adel was katholiek, behoorde tot de unionistische, de katholieke of de conservatieve partij en huwde in eigen kring, maar was evengoed vrijzinnig en vrijmetselaar, koos

evengoed voor de orangistische, liberale of democratische partij en huwde ook in burgerlijke families.'²⁶

Invloed van de omgeving: 'Et que deviendrais-tu sans moi, malheureuse enfant?' Les amoureux de Prudence, *Lecture pour Tous* 1906-1907. Verz. R.J. van de Maele, Heverlee

3. Overwegingen bij de partnerkeuze

Zoals Damsma en Kok stelde ook Donald Haks, een Nederlands gezinshistoricus, vast dat zonder schroom over de materiële kant van voorgenomen huwelijken gediscussieerd werd, en dat pas vanaf het midden van de achttiende eeuw meer de nadruk werd gelegd op affectieve motieven. Haks richtte zich op de zeventiende en achttiende eeuw. Zakelijke overwegingen bleven na 1750 evenwel een belangrijke rol spelen.²⁷ In het begin van de jaren vijftig van de twintigste

²¹ *The Times*, London, 11 september 1863. (Times Online).

²² De vrouwen en de hoop der toekomst, in: *Het Ypersche Volk*, Ieper, 14 mei 1911, p. 2.

²³ De moeder is het middenpunt van het gezin, het middenpunt van het gemeenschappelijk en gemeenzaam leven. Zij verplicht den bloei of den val van de Staat. De onwetendheid der moeders is een nationaal gevaar, in: *De Weergalm*, s.l., 27 februari 1908, p. 1.

²⁴ *Christelijke Volkspartij*, Brussel, 1945, p. 39.

²⁵ W. HERVORMER, Liefde en dweepzucht, in: *Het Weekblad van Yperen en het Arrondissement*, Ieper, 22 oktober 1982.

²⁶ J. DE BELDER, Veranderingen in de sociaal-economische positie van de adel in de 19e eeuw. Een terreinverkenning, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, s.l., nr. 93, 1980, p. 483-501, alwaar 498.

²⁷ E. KLOEK, Huwelijk en gezinsleven tijdens het Ancien Régime, 1650-1800, in: T. ZWAAN, ed., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa van Middeleeuwen tot moderne tijd*, Amsterdam/Heerlen, 1993, p. 139-164, alwaar 160.

eeuw werd in de omgeving van Dendermonde de 'discussie' zelfs in het openbaar gevoerd als reactie op de eisen van een moeder die veel geld had geïnvesteerd in de opleiding van haar zoon. Ze wilde hem alleen laten trouwen als het meisje een bruidsschat inbracht die beantwoordde aan de kosten van zijn studies.²⁸

In Engeland werd dit soort discussies tijdens de periode 1780-1850 op de helling gezet: de gemiddelde huwelijksleeftijd van het proletariaat daalde met drie jaar voor mannen en vrouwen die een eerste huwelijk aangingen, respectievelijk tot 25 en 23 jaar. Het aantal celibatairen – men trouwde pas als men zich zelfstandig kon vestigen²⁹ – werd gehalveerd, en het aantal gedwongen huwelijken verdubbelde. Voorts verviervoudigde het aantal buitenechtelijke geboorten.³⁰ Die evolutie werd volgens sommige historici in de hand gewerkt door de industriële ontwikkeling die vrouwen in staat stelde buitenshuis te gaan werken en op een actievare wijze hun seksualiteit te beleven. In Vlaanderen en Brabant werden deze ontwikkelingen niet waargenomen. De huwelijksleeftijd steeg er nog na 1800 en het blijvend aantal ongehuwden steeg tot 17%. Een verklaring zou kunnen zijn, dat men in Vlaanderen – waar het accent nog op agrarische activiteiten lag – vasthield aan een eigen lapje grond. Anderzijds kan deze ontwikkeling er ook op wijzen dat de ouders nog vrij scherp toekeken op het huwelijksgedrag van hun kinderen.³¹

Voor de berekening van het percentage blijvend ongehuwden baseren sommige onderzoekers zich op een referentieleeftijd, maar een referentieleeftijd is vanzelfsprekend arbitrair. Die status kan alleen met zekerheid worden bepaald aan de hand van een overlijdensakte, en kleinschalig onderzoek heeft uitgewezen dat in de negentiende eeuw een aantal mensen pas op (zeer) late leeftijd trouwden.³² Waarom het jawoord soms slechts zo laat werd gegeven is voorlopig nog een raadsel. Maryline van Parys suggereerde dat de 'uitgestelde' huwelijken – er werden immers heel wat kinderen geboren vóór de partners hun jawoord gaven – wellicht in verband moeten worden gebracht met het Franse bewind, en hoewel de door haar vermelde voorbeelden in die richting wijzen,³³ is de stelling – in haar algemeenheid – discutabel, want tijdens de Franse periode moesten gehuwden geen militaire

dienstplicht vervullen. Die 'vrijstelling' was gunstig voor wie op jongere leeftijd wilde (en kon) trouwen. Later is trouwens gebleken dat '*jonge mannen hals over kop met weduwen of oude vrouwen huw[d]en om op die manier aan de militieverplichtingen te ontsnappen.*'³⁴ Na 1830 werden gehuwde mannen bij de militieloting immers gespaard. Aan het eind van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw deed de Franse overheid al het mogelijke om het huwelijk te bevorderen. Er werden liefdadige genootschappen opgericht '*met als enig doel 'afwijkende' samenlevingsverbanden te regulariseren.*' De overheid streefde naar stabiele huishoudens en probeerde op die manier twee maatschappelijke doelstellingen te realiseren: ordehandhaving en armoedebestrijding.³⁵

De reeds vermelde stijging van het aantal voorhuwelijkse zwangerschappen en de toename van het aantal buitenechtelijke geboorten werden in 1975 door Edward Shorter aan de verbreiding van de romantische liefde toegeschreven, maar beide ontwikkelingen kenden opvallende regionale variaties en waren ongelijk verdeeld over de belangrijkste sociale lagen.³⁶ Shorters visie werd in later onderzoek sterk genuanceerd, maar het staat wel vast dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw de gemiddelde huwelijksleeftijd daalde. De gemiddelde daling was groter bij arbeiders dan bij boeren en de burgerij.³⁷

Dat de romantische liefde aan het begin van de twintigste eeuw bij de partnerkeuze nog geen algemeen uitgangspunt was, blijkt o.a. uit een aantal vervolgh verhalen in het Ieperse blad *De Weergalm*. In het verhaal 'Het vrome veld' kreeg een eenvoudig meisje de kans om te trouwen met een vermogende boer, maar haar reactie was veelbetekenend. Ze richtte zich tot haar vader met de volgende woorden: '*alles wil ik voor u doen, uitgezonderd trouwen tegen mijnen zin.*'³⁸ Haar vader zette haar niet onder druk, maar een huwelijk afwijzen – dat ook voor de ouders op lange termijn een uitkomst bood –, was geen vanzelfsprekende beslissing. Buysse heeft zo'n verscheurende keuze indringend beschreven in het verhaal 'De gelukkige tijding' (1895).³⁹ Hoewel de verhaallijn weinig overtuigend is, weerspiegelt 'De gelukkige tijding' (nog steeds) het verlangen naar een samenleving waarin het huwelijk niet door het bezit van geld en macht wordt bepaald, of anders gezegd, het verlangen

²⁸ M. JACOBS, Charivari in Vlaanderen, in: *Verliefd, verloofd, getrouwd: huwelijksgebruiken in Vlaanderen en Wallonië vroeger en nu*, Sint-Niklaas, 1988, p. 49-58, alwaar 54.

²⁹ S. STREUVELS vatte dit zeer letterlijk op: hij trouwde pas nadat hij een huis had laten bouwen en alles zorgvuldig had afgewogen. "*Terwijl de metsers ginder op de kleitkop in Ingooigem bezig waren een huis te bouwen, had ik sedert lang in 't vooruitzicht, mijn keus vastgesteld en getracht iemand te overhalen om met mij ginder samen het leven aan te durven. De zakelijke kant was overwogen voor wat betref de mogelijkheid van het bestaan.*" S. STREUVELS, o.c., p. 119.

³⁰ D. DAMSMA, De dubbele revolutie in het gezin, in: T. ZWAAN, ed., o.c., p. 165-192, alwaar 170.

³¹ *Ibidem*, p. 173.

³² W. VAN HOORICK, Archiefsprokkels, in: *Brabant Cronikel*, Sint-Joris-Weert, 2004, jg. 8 nr. 3, z.p.; R. BOSCH, Huwen op latere leeftijd, in: *Brabant Cronikel*, Sint-Joris-Weert, jg. 8, nr. 4, z.p. en R. J. VAN DE MAELE, Waarom trouwden zij slechts op latere leeftijd, in: *Brabant Cronikel*, Sint-Joris-Weert, jg. 8, nr. 4, z.p.

³³ M. VAN PARYS, Huwen – voor de wet! – op latere leeftijd, in: *Brabant Cronikel*, Sint-Joris-Weert, jg. 8, nr. 5, z.p.

³⁴ R. VAN DE WALLE, o.c., p. 30.

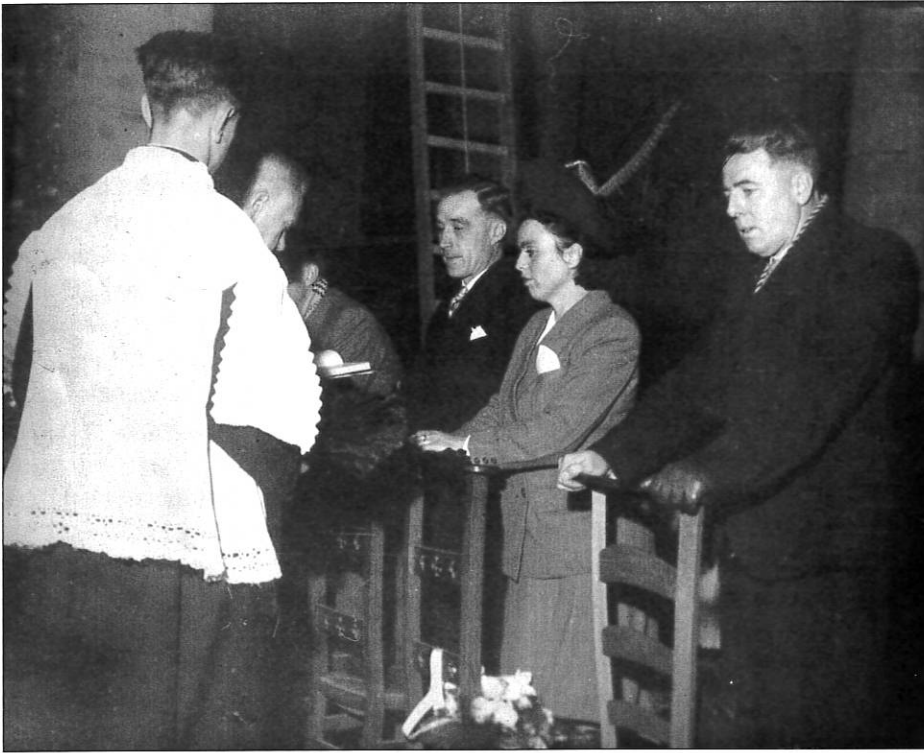
³⁵ C. LIS, H. SOLY & D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, 1985, p. 106.

³⁶ D. DAMSMA, De dubbele revolutie in het gezin, in: T. ZWAAN, ed., o.c., p. 180.

³⁷ A. DE REGT, Arbeiders, burgers en boeren. Gezinsleven in de negentiende eeuw, in: T. ZWAAN, ed., o.c., p. 193-218, alwaar 200.

³⁸ Het vrome veld, in: *De Weergalm*, Ieper, 9 januari 1913, p. 2.

³⁹ C. BUYSSE, *Verzameld werk 4*, Brussel, 1977, p. 307-347.

Kerkelijke huwelijksplechtigheid in Aalst, 1947. Verz. R.J. van de Maele, Heverlee

naar een huwelijk waarin het respect en de liefde voor het individu primeren.

4. Het endogame huwelijk

Hoewel het endogame huwelijk in de negentiende eeuw het dominante model was, was de endogame partnerkeuze niet altijd en overal even uitgesproken: de streek, de sociale achtergrond, de sekseratio en vele andere factoren beïnvloedden het zoeken naar een passende partner én het eventueel uitblijven van een huwelijk. Damsma en Kok onderzochten de partnerkeuze van Akerslootse boeren en ze deelden de onderzochte bevolking in drie groepen in: welvarende, middelgrote en kleine boeren. Hun onderzoek toonde aan dat de partnerkeuze – zoals verwacht – sociaal sterk endogaam was, maar de kinderen van welvarende boeren trouwden niet alleen vroeger dan de kinderen uit de andere groepen, ze bleven ook minder vaak ongetrouwd. Bij de welvarende boeren bleven slechts 7,2% van de zonen en 7,5% van de dochters ongehuwd, bij de kleine boeren was dat 17,1% (zonen) en 12,0% (dochters).⁴⁰ Bovendien hadden de zonen van rijke boeren een *'meer dan tweemaal zo grote kans op een eigen boerderij dan*

zoons van arme boeren',⁴¹ én dochters van welvarende boeren trouwden veel meer met boerenzonen dan de dochters van kleine boeren. Het (dominante) endogame patroon vertoonde binnen dezelfde beroepsgroep en binnen dezelfde ruimtelijke grenzen nog andere opvallende varianten.

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de partnerkeuze in het Oost-Vlaamse Meldert (1851-1860). Daarna komen het onderzoek van Van de Putte (partnerkeuze tijdens de negentiende eeuw in Leuven, Gent en Aalst) en Matthijs (partnerkeuze in Leuven, Aalst en Bierbeek in de periode 1800-1913) aan bod. Vervolgens vraag ik aandacht voor de partnerkeuze in Deinze en enkele andere Vlaamse gemeenten. Bij de vaststellingen worden enkele kanttekeningen geplaatst die voortspruiten uit: (a) een studie over negentiende-eeuwse Aalsterse politieke dynastieën, (b) mijn eigen kwartierstaat en (c) een autobiografie van een Gentse arbeider.

4.1 Trouwen en hertrouwen in Meldert in de periode 1851-1860

Een kleinschalig onderzoek van de huwelijksakten in Meldert (Oost-Vlaanderen) rond het midden van de negentiende eeuw (1851-1860)⁴² bracht het volgende aan het licht. Er werden in die periode 121 huwelijken gesloten (103 eerste huwelijken of 85,1% en 18 tweede of derde huwelijken of 14,9%). Het percentage van het aantal hertrouwhuwelijken benaderde de resultaten die Van Poppel in Nederland op ruimere schaal had vastgesteld. De her-

⁴⁰ D. DAMSMA & J. KOK, *Ingedroogde harten? Partnerkeuze en sociale reproductie van de Noord-Hollandse boerenstand in de negentiende eeuw en vroeg-twintigste eeuw*, in: J. KOK & M.H.D. VAN LEEUWEN, ed., *o.c.*, p. 296.

⁴¹ *Ibidem*, p. 297.

⁴² R.J. VAN DE MAELE, *Trouwen en hertrouwen te Meldert rond het midden van de negentiende eeuw (1851-1860)*, in: *De Faluintjes*, Herdersem, jg. 7, nr. 4, 1994, p. 321-326 en jg. 8, nr. 1, 1995, p. 64-69.

trouwers waren overwegend mannen: 12 mannen (66,7%) tegenover 6 vrouwen (33,3%). De gemiddelde eerste huwelijksleeftijden en de leeftijden van de hertrouwers waren vrij hoog. Bij een eerste huwelijk daalde de gemiddelde leeftijd van de mannen niet onder de 28 jaar (1860), en tussen 1851 en 1859 schommelde die leeftijd tussen 35 en 30 jaar. Vrouwen trouwden iets vroeger, maar de gemiddelde leeftijd daalde niet onder de 28 jaar. Bij hertrouwhuwelijken was de huwelijksleeftijd nog hoger.

De huwelijken vertoonden een opvallende tendens tot regionale endogamie en hadden zelfs een sterk plaatselijk karakter. Meer dan de helft van de huwelijken (57%) kwam tot stand tussen inwoners van Meldert, en die verhouding nam nog toe bij tweede huwelijken (66,7%). Wie geen partner in Meldert vond, trouwde meestal met iemand uit een buurgemeente. Er waren slechts twee huwelijkspartners die buiten een straal van 10 km woonden.

Voorts bleek de meest voorkomende huwelijkscombinatie, zowel bij eerste huwelijken als bij hertrouwhuwelijken, landbouwer-landbouwster te zijn (52%). De beroepssituatie werd uiteraard sterk beïnvloed door het landelijk karakter van Meldert. Ook de combinatie arbeider of dagloner-spinster kwam veel voor (9,9%). Een huwelijk van een landbouwer met een dienstmeid kwam in 4,1% der akten voor. Minder frequent waren de huwelijken van dienstboden met diensmeiden (2,5%) en van dienstboden met spinsters (2,5%). Er werd in het onderzoek geen rekening gehouden met fiscale gegevens, maar de beroepsomschrijvingen die in de huwelijksakten werden vermeld tonen duidelijk aan dat ook in Meldert sociale endogamie rond het midden van de negentiende eeuw de regel was. Bij een vergelijking van eerste huwelijken met de vervolghuwelijken valt op dat er nauwelijks enige verandering in de beroepssituatie optrad.

4.2 Trouwen in Leuven, Gent, Aalst en Bierbeek

Om na te gaan of de partnerkeuze in Leuven, Gent en Aalst tijdens de negentiende eeuw een indicator van openheid was, onderzocht Bart van de Putte ongeveer 23.000 huwelijksakten.⁴³ In een open samenleving – zo was de redenering – worden grenzen overschreden en kunnen gelijke kansen worden verworven, ook op de huwelijksmarkt. In een gesloten samenleving vinden de (huwelijks)handelingen vooral plaats tussen personen die een zelfde positie innemen. De 'positie' van de partners wordt (en werd) bepaald door hun sociale en geografische origine en hun leeftijd. Het onderzoek was gericht op het resultaat van de keuze zoals dat in de huwelijksakten werd vastgelegd. Het keuzeproces zelf werd niet onderzocht, want daarvoor moet men andere bronnen aanspreken. Hoewel het onmogelijk is binnen het bestek van deze bijdrage recht te doen aan het grootschalig en diepgravend onderzoek, vat ik graag enkele belangrijke vaststellingen

samen.

1. Bij de lagere klassen in Gent trof men de volgende 'keuzen' aan: een tijdelijke heterogamie naar sociale origine, homogamie qua geografische origine en een lichte voorkeur voor huwelijken van oudere mannen met jongere bruiden. In de tweede helft van de negentiende eeuw steeg de homogamie (huwelijken binnen dezelfde groep).

2. In Aalst en Leuven werd, in absolute termen, een toenemende heterogamie vastgesteld, maar niet bij de lagere klassen. Bij die lagere klassen bleef homogamie in Gent en Aalst een vrij uitgesproken verschijnsel tot 1890, maar voor wie tot die lagere klassen behoorde, was een huwelijk met een partner uit de middenklassen niet geheel onbereikbaar. Ongeschoolden trouwden toch vooral met ongeschoolden.

3. In de drie steden nam de homogamie naar geografische origine niet af. Men trouwde vooral met een partner uit dezelfde stad.

4. Bij de lagere klassen was er wellicht eerder sprake van een kameraadschappelijke partnerkeuze dan van een romantische verbintenis. De keuze van een partner was zeker niet zuiver instrumenteel.

5. Bij de elite was het huwelijk tussen oudere mannen en jongere vrouwen diep ingeburgerd. Het leeftijdsverschil ging voor burgervrouwen gepaard met een afhankelijkheidspositie. Een romantische partnerkeuze werd bij de groep afgeremd door kenmerken als conservatisme en het bezit van eigendom. De ouders waren meer geneigd om de achtergrond van een potentiële partner grondig door te lichten.

6. De middenklassen hadden het cultureel kapitaal en de economische vrijheid om zich in te laten met een romantische partnerkeuze.

7. In het algemeen was er een toename van het aantal huwelijken binnen dezelfde leeftijdsgroep, en aan het eind van de eeuw daalde de huwelijksleeftijd van de lagere klassen.

8. De grens tussen de middenklassen en de lagere klassen bleef grotendeels behouden. Mannen wiens vader tot een lagere klasse behoorde, maar die zelf deel uitmaakten van de middenklasse, hadden minder kans om in de middenklassen een partner te vinden.

Koen Matthijs onderzocht de huwelijksluitingen in Leuven, Aalst en de Brabantse plattelandsgemeente Bierbeek in de periode 1800-1913.⁴⁴ Ook voor deze boeiende studie geldt dat haar rijkdom in deze bijdrage niet volledig aan bod kan komen. Uit de interessante vaststellingen heb ik vooral het volgende onthouden.

1. De eerste huwelijksleeftijd van vrouwen daalde vroeger dan die van mannen en daardoor steeg het verschil in huwelijksleeftijd tussen bruiden en bruidegoms tussen ongeveer 1840 en 1870.

⁴³ B. VAN DE PUTTE, *Partnerkeuze in de 19^e eeuw. Klasse, romantiek, geografische afkomst en de vorming van sociale groepen op de huwelijksmarkt*, Leuven, 2005.

⁴⁴ K. MATTHIJS, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*, Leuven, 2001.

2. Tijdens het grootste deel van de negentiende eeuw was het geografisch homogame huwelijk dominant in Leuven en Aalst (tussen 80% en 85% der huwelijken). In het landelijke Bierbeek was dat aandeel lager, wellicht als gevolg van een beperktere huwelijksmarkt.

3. De hoogste statusgroepen hadden gemiddeld de hoogste eerstephuwelijksleeftijd, de middengroepen huwden wat jonger en de laagste sociaal-economische groepen nog jonger. Aan het eind van de negentiende eeuw was het verschil tussen de huwelijksleeftijden van mannen en vrouwen kleiner en dat was zo voor alle sociaal-economische groepen.

4. In Leuven was het aandeel vervolghuwelijken tijdens de periode 1800-1913 19%, in Aalst 17% en in Bierbeek 15%. Het aandeel was groter in de eerste helft van de eeuw dan aan het eind van de eeuw, en dat was o.m. het resultaat van de langere levensduur. Weduwnaars hertrouwden het vaakst met ongetrouwde vrouwen. Voorts was het ook zo dat weduwnaars sneller hertrouwden dan weduwen. Voor weduwen golden trouwens wettelijke beperkingen, en de Kerk moedigde weduwen niet aan om te hertrouwen. Voor weduwnaars was men toleranter.

De evolutie naar een meer open huwelijksmarkt – waarbij de onderzochte documenten toch een sterke (relatief langzaam dalende) endogamie of homogamie aan het licht brachten – werd zowel door Matthijs als Van de Putte op overtuigende wijze aangetoond. Uit een onderzoek van Hilaire Liebaut blijkt echter, dat een aantal politieke geslachten die in de negentiende eeuw in het arrondissement Aalst actief waren huwelijkspartners uit elkaars rangen overnamen, anders gezegd: zij lieten de ontwikkeling aan zich voorbijgaan: *'het belang van de aangegane huwelijken in de groei en de uitbouw van deze verschillende dynasties kan niet genoeg benadrukt worden. De duurzame huwelijksbanden versterkten in niet geringe mate de sociale positie van alle wederzijdse verwanten in het maatschappelijk leven van de stad. Allen gingen één groot machtsblok – geëerd en geacht door de bevolking – vormen dat gemeenschappelijke belangen had te verdedigen. Onderlinge verstandhouding, bekrond en bezegeld door echtverbintenis, verzekerde de bescherming en behoud van de plaats op de sociale ladder.'*⁴⁵ Liebaut stelde meermaals vast, dat *'bepaalde stedelijke families [optraden] als verzamelpunt, als trefpunt van jonge politici op zoek naar een geschikte levenspartner.'*⁴⁶ De families maakten er werk van om ontmoetingsmogelijkheden te scheppen die homogame (of endogame) huwelijken in de hand werkten, en de invloed van dat streven was op vele plaatsen in het arrondissement nog duidelijk merkbaar in het interbellum. Deze onderzoeksresultaten liggen in de lijn van de bevindingen van Van de Putte met betrekking tot de

elite en van het onderzoek naar partnerkeuze in de hoge Rotterdamse burgerij in de periode 1815-1890.⁴⁷

Aan de andere kant van het sociaal spectrum stonden mijn Aalsterse voorouders. Een fragment uit mijn kwartierstaat geeft enig inzicht in de intergenerationale ontwikkelingen (of veeleer in het reproductief karakter van de huwelijksluitingen). Uit het summier overzicht in tabel 1 aan het eind van dit artikel blijkt alleszins dat tijdens de gehele negentiende eeuw mijn voorouders hun partner binnen de Aalsterse stadsgrenzen vonden. Constantia van Durme stamde uit Oosterzele, maar bij de huwelijksluiting woonde ze reeds in Aalst. Mijn grootmoeder, Maria Clotilde Verpeten, was geboren in Moorsel maar ook zij woonde in Aalst. Na 1900 werd de horizon verruimd: mijn moeder was van Engelse origine. Het doorbreken van de stedelijke of regionale endogamie was na de Eerste en de Tweede Wereldoorlog niet ongewoon: in Aalst en Herdersem hadden mijn ouders een Russische buurvrouw, en een van mijn Aalsterse klasgenoten had een Hongaarse moeder.

De beroepsomschrijving van de hier vermelde generaties – de vermeldingen werden letterlijk uit de huwelijksakten overgenomen – vertoonde geen opwaartse mobiliteit en zowel de bruiden als de bruidegoms behoorden tot de lagere beroepsklassen. Bij uitbreiding van de gegevens is er in het beste geval sprake van een intergenerationale status-quo, zelfs als rekening wordt gehouden met een eventuele positieve evolutie van de beroepsstatus tijdens het huwelijk. De opeenvolgende huwelijken tonen een duidelijke stedelijke en sociale homogamie. In de generaties van overgrootouders, betovergrootouders, oud-ouders en oud-grootouders duiken enkele andere Oost-Vlaamse gemeenten op die te voet bereikbaar waren: Meldert, Erpe, Lede, Erembodegem, Welle en Denderleeuw. Voorts werden enkele Brabantse gemeenten vermeld, zoals Mollem en Merchtem – bij die huwelijken (die in 1713 en 1778 in Aalst werden ingezegend) waren de bruidegoms van Aalsterse origine.

De gemiddelde huwelijksleeftijd van de bruiden was iets hoger (26,6 jaar) dan die van de bruidegoms (25,2 jaar). De mediaan van deze kleine reeks was 24 jaar voor mannen en 27 jaar voor de vrouwen. De jongste huwelijksleeftijd bij de mannen was 21 jaar (in de eerste helft van de eeuw), de oudste was 32 jaar (in het eerste decennium van de eeuw). Bij de bruiden was de hoogste huwelijksleeftijd 31 jaar en de laagste 24 jaar. Uit deze kleine reeks kan geen duidelijke evolutie worden afgeleid, maar de gemiddelde leeftijd was vergelijkbaar met de resultaten van andere onderzoeken en met het verhaal van Jozef Volckaert, een Gentse arbeider die in zijn autobiografie een korte passage wijdde aan zijn verloving en zijn huwelijk.

Jozef Volckaert (Nederhasselt 1870-Gentbrugge 1959) ontmoette zijn toekomstige vrouw – *'een meisje uit [z]ijn*

⁴⁵ H. LIEBAUT, *De gezagsconcentratie in het arrondissement Aalst tijdens de 19^e eeuw*, Gent, 1968, p. 8.

⁴⁶ H. LIEBAUT, *o.c.*, p. 9. Zie ook p. 20 en p. 41.

⁴⁷ T. DE NIJS, Partnerkeuze in de hoge Rotterdamse burgerij 1815-1890, in: J. KOK & M.H.D. VAN LEEUWEN, ed., *o.c.*, p. 309-330.

⁴⁸ J. VOLCKAERT, *En dat alles voor een paar tiramen. Herinneringen van een socialistische arbeider*, Leuven, 1983, p. 37.

buurt – in een danszaal.⁴⁸ Hij 'bekende haar [zijn liefde] tijdens de Gentse feesten, 'en in plaats van nog naar danszalen te gaan, gingen [zij] 's zondags wandelen en [zij] verkozen de eenzame velden.'⁴⁹ Toen hij en zijn verloofde bijna 25 jaar oud waren, stelde hij haar voor om te trouwen. Het meisje stemde in met de volgende woorden: 'ja [...] ik heb er ook al aan gedacht, maar ge moet het natuurlijk aan mijn vader en moeder vragen.'⁵⁰ Het koppel trouwde in juni 1895 en in maart 1896 beviel Jozefs vrouw van een zoon. Het echtpaar koos bewust voor een beperkt kinderaantal en Jozef ging op zoek naar beter betaald werk om zijn vrouw thuis te kunnen houden. De herinneringen van Jozef Volckaert bevestigden het endogame keuzepatroon en wijzen voorts op (a) affectie als belangrijk element bij die keuze en (b) een beperking van de ouderlijke controle.

Huwelijksfoto, Whitwick, eerste helft van de jaren 1950. Verz. R.J. van de Maele, Heverlee

4.3 De huwelijksluiting en de partnerkeuze in Deinze, Izegem, Knokke, Heist en Assenede

Eva de Wulf, Steven Vanbelle, Christa Matthys en Miet

Desender hebben uitgebreid onderzoekswerk verricht en hun scripties tonen aan dat ook in Deinze, Izegem, Knokke, Heist en Assenede endogame huwelijken dé regel waren.

Uit het onderzoek van Eva de Wulf blijkt dat men ook in Deinze bij het kiezen van een partner de horizon beperkte: meer dan 58% van de huwelijken kwam tot stand tussen partners die in Deinze woonden. De Wulf deelde de bevolking in drie groepen in: elite, middenklasse en volksklasse, en ze stelde o.m. vast dat er in Deinze tijdens de negentiende eeuw geen enkel huwelijk werd gesloten tussen een lid van de elite en een loontrekkende. Ze noteerde twee huwelijken tussen ambachtslieden en beoefenaars van een vrij beroep. Van de 174 huwelijken in de middenklassengroep vonden er 102 tussen leden van dezelfde groep plaats, en gedurende de hele negentiende eeuw was de sociale endogamie bij de volksklasse even groot als bij de elite.⁵¹

Steven Vanbelle onderzocht de huwelijksluitingen in Izegem (1750-1850) en stelde vast dat in de periode 1840-1849 de gemiddelde huwelijksleeftijden in de buurt van de dertig jaar lagen. De hoogste gemiddelde huwelijksleeftijd noteerde hij bij de landbouwers: mannen 32,1 jaar en vrouwen 29,5 jaar. Wevers en dagloners trouwden eveneens vrij laat. De laagste gemiddelde huwelijksleeftijd voor mannen was 29 jaar (ambachtslui) en voor vrouwen 27,6 jaar (dienstpersoneel). De meest voorkomende koppelstructuur in de periode 1840-1849 was een dagloner gehuwd met een spinster, gevolgd door de combinatie wever-spinster. Slechts één wever slaagde erin met een landbouwster te trouwen. Bij de boeren waren huwelijken tussen partners uit dezelfde sector dé regel: 92% der boeren trouwde met een boerin. In Izegem slaagden de van loon afhankelijke huwelijkskandidaten er niet of nauwelijks in zich uit hun klasse te bevrijden.⁵²

Hoge huwelijksleeftijden werden ook in Assenede vastgesteld bij de generatie van 1830-1831. De gemiddelde eerstephuwelijksleeftijd van vrouwen was 28,6 jaar. Mannen trouwden gemiddeld toen ze 31,6 jaar waren. In Assenede was er een neiging naar lokale endogamie.⁵³ In een tweede onderzoek over de generatie van 1830-1831 belichtte Christa Matthys de impact van dienen en migratie van ongetrouwde vrouwen op hun latere levensloop. Vooral de grote steden, Brussel en Gent, oefenden een grote aantrekkingskracht uit op meisjes uit Assenede die als dienstbode wilden werken. Het werk in de stad had voor een klein aantal een duidelijk effect op hun sociale mobiliteit, ze slaagden er immers in te trouwen met een partner die voor hen 'duidelijk een hogere sociale positie' meebracht, maar ook voor de meisjes die op het platteland als dienstmeid

⁴⁸ *Ibidem*, p. 38.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 39.

⁵¹ E. DE WULF, *Vrijen en trouwen te Deinze (1699-1893). Een historisch-demografische studie van het premaritaal gedrag in een kleine stad*, Scriptie Universiteit Gent, 2002 (<http://www.ethesis.net>).

⁵² S. VANBELLE, *Nuptialiteitsstudie van Izegem (1750-1850)*, Scriptie Universiteit Gent, 2001 (<http://www.ethesis.net>).

⁵³ C. MATTHYS, *Ondergaan of ondernemen? Levensloonderzoek van de generatie van 1830/31*, Scriptie Universiteit Gent, 2003 (<http://www.ethesis.net>).

actief waren, ontstonden andere huwelijksmogelijkheden: er trouwden meer dienstmeiden dan niet-dienstmeiden met landbouwers.⁵⁴ Miet Desender stelde vast dat 'dorpstaliteit' een opvallend kenmerk was bij de partnerkeuze in Knokke en Heist. Men vond vooral een partner in de eigen gemeente of in de omliggende dorpen of randgemeenten.⁵⁵ Dat kon – globaal gesproken – o.a. het gevolg zijn van het geografisch isolement van het dorp: was er een treinverbinding? Was er een veerdienst? Belangrijk was ook dat aan de keuze van een partner die men 'kende' minder risico's verbonden waren, en bovendien werd de krappe lokale huwelijksmarkt angstvallig in de gaten gehouden. Marc Jacobs benadrukte terecht dat *'wie in het verleden een lief ging zoeken in een andere streek of op een andere parochie'* er rekening moest mee houden dat *'blauwe ogen en builen'* wel eens de prijs waren die hij als indringer moest betalen. *'De mannelijke dorpsjeugd hield niet alleen de jongens van buiten de gemeenschap in het oog, maar ook het gedrag van de jonge huwbare meisjes.'*⁵⁶

Na de kerkelijke huwelijksplechtigheid, Erembodegem, tweede helft van de jaren 1950. Verz. R.J. van de Maele, Heverlee

5. Enkele slotoverwegingen

In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam het 'moderne' gezin tot stand. Bij de partnerkeuze verdwenen bezitsoverwegingen meer en meer naar de achtergrond. Liefde, kameraadschap en geestelijke overeenstemming kregen meer aandacht. Het 'partnerschapshuwelijk' of 'kameraadschappelijk huwelijk' werd het nagestreefde ideaal, maar dit ideaalbeeld werd niet door iedereen aanvaard. In een groot aantal boeken over huwelijksmoraal en huwelijksgebruiken werd de ondergeschikte positie van de vrouw nog steeds gelegitimeerd.⁵⁷

Hoewel de partnerkeuze in de loop van de twintigste eeuw een aantal opmerkelijke wijzigingen heeft ondergaan, is de ontwikkeling voorlopig hooguit schematisch in kaart gebracht. De archiefwet maakt een breed opgezet en gedetailleerd onderzoek op basis van huwelijksakten nog vele tientallen jaren onmogelijk. Het is dus niet uitgesloten dat in de toekomst de visie over de 'vrijere' partnerkeuze moet worden bijgesteld, in die zin dat andere criteria met het (klassieke) begrip endogamie in verband kunnen worden gebracht.

De afstanden zijn dezelfde gebleven, maar ze worden wel veel sneller 'overwonnen'. Lokale endogamie komt na twee wereldoorlogen en heel veel maatschappelijke veranderingen veel minder voor dan in de negentiende eeuw, maar de gelegenheid en de genegenheid die na de eeuwwisseling verder van huis werden gevonden, lagen meestal in het verlengde van het verwachtingspatroon dat in het ouderlijk milieu werd gekoesterd. *'De ongeschreven verplichting om binnen de eigen stand te trouwen is en bl[eef] een moeilijk te omzeilen hindernis.'*⁵⁸ Met het begrip stand verwees men niet alleen naar de sociale status, maar indirect ook naar het bezit, en dat bezit was soms – ondanks de moderniseringsgolf – nog steeds doorslaggevend. In *Het geslacht van Hoogeneik* (1951) trouwde Jean van Hoogeneik *'met de rijke erfdochter van de Kempeneers. [...] Die met haar lamme hand en haar scheve mond, als kind van de stuipkens gehouden meneer... die van Kempeneers met haar kanten pelerine, met haar kiekenborst, en met haar wollen kapeline. En twee en veertig jaar oud meneer... Een remedie tegen de liefde, meneer. [...] Hij zag alleen grond en nog grond, palend aan Taxandria.'*⁵⁹ In een andere roman van Minus van Looi, *Aloud boerenbloed* (1941), werkte Christen Rora, een jongen uit de Varkenshoek, zich te pletter tot hij *'de schoonste modelhofstee van uren in het ronde'* had, en meteen kwamen *'ook de aanzoeken binnen, talrijk, als de vraag naar goud.'*⁶⁰

Op een heel subtiele manier speelde ook in de twintigste

⁵⁴ C. MATTHYS, *Het vagevuur op aarde. De impact van dienen en migratie van ongehuwde vrouwen op hun latere leven. Assenede, generatie 1830/1831*, Scriptie Universiteit Antwerpen, 2004 (<http://www.thesis.net>).

⁵⁵ M. DESENDER, *Daar komt de bruid... De nuptialiteit van Heist en Knokke 1700-1900*, Scriptie Universiteit Gent, 2002 (<http://www.thesis.net>).

⁵⁶ M. JACOBS, *o.c.*, p. 52

⁵⁷ A. DE REGT, Het ontstaan van het 'moderne gezin', 1900-1950, in: T. ZWAAN, ed., *o.c.*, p. 219-239, alwaar 229.

⁵⁸ R. VAN DE WALLE, *o.c.*, p. 30.

⁵⁹ M. VAN LOOI, *Het geslacht van Hoogeneik*, Brussel, s.d. [1957], p. 9.

⁶⁰ M. VAN LOOI, *Aloud boerenbloed*, Hasselt, 1964, p. 121.

eeuw – op de achtergrond en op afstand – toch nog vaak de invloed van de ouders mee. Het verbieden van een huwelijk – zoals dat vroeger soms gebeurde, o.a. in *Aloud boerenbloed* – werd, meer dan in de negentiende eeuw, als ongepast ervaren en men streefde naar een positieve houding. Men zorgde ervoor dat de gepaste ontmoetingsmogelijkheden tot stand kwamen, en in een maatschappij waarin de genoten opleiding steeds belangrijker werd geacht, werd het opleidingsmilieu – vooral na de Tweede Wereldoorlog – een belangrijk ontmoetingsveld. Wie vroeg de school verliet, moest terugvallen op de meer traditionele ontmoetingsmogelijkheden en begaf zich wellicht nog steeds minder buiten de eigen dorps- of stadsgrenzen. Fabrieksarbeiders trouwden (nog steeds) met arbeidsters, de burgerij vond nog steeds de burgerij en de grotere (en groeiende) middengroep probeerde zich op de sociale ladder te handhaven of een paar sporten te stijgen. Opklimmen uit de laagste klasse en ‘*boven zijn stand trouwen*’ was niet onmogelijk maar wel moeilijk.

In de negentiende eeuw bestond voor de meisjes op het platteland als het ware een huwelijksdwang, en aan de ouders werd aangeraden hun huwbare dochters zo snel mogelijk de deur uit te werken,⁶¹ maar dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Rond de eeuwwisseling konden jongelingen in de streek van Streuvels slechts in contact komen ‘*met herbergmeisjes, en omdat ze voor eenieder toegankelijk waren, bleven ze zitten*’.⁶² Meisjes die geen partner vonden, waren genoodzaakt bij de ouders te blijven wonen, bij een broer of een zus in te trekken, of dienstmeid te worden in de stad of op een grotere boerderij. In de twintigste eeuw nam de huwelijksdwang af en is niet huwen vaak een bewuste keuze, zowel voor mannen als

voor vrouwen.

Toch zijn trends niet meer dan tijdelijke indicaties die vrij snel kunnen veranderen. Rond 1970 was, met uitzondering van Zweden, in Europa het huwelijk nog vrij algemeen, terwijl dat een kleine twintig jaar later niet meer het geval was. In België, Italië en Engeland bleef het huwelijk vrij populair, maar de daling van het eerste huwelijkscijfer per honderd vrouwen jonger dan vijftig jaar was ook in België zeer uitgesproken. De evolutie wordt weergegeven in tabel 2 aan het eind van dit artikel.⁶³ In Zweden, waar het huwelijk reeds in 1970 minder populair was, daalde het percentage heel wat minder.

Nog eens twintig jaar later – in 2006 – werd in België een nieuwe ontwikkeling vastgesteld: er werd opnieuw meer getrouwd (4% meer dan in 2005) en de gemiddelde leeftijd voor een eerste huwelijk nam verder toe. De zeer jonge huwelijksleeftijden behoorden al een hele tijd tot het verleden, en met 29 jaar en 8 maanden als gemiddelde eerste huwelijksleeftijd benaderden de mannen de gemiddelde huwelijksleeftijd van hun negentiende-eeuwse voorgelacht. Ook de vrouwen trouwden gemiddeld later dan in 2005: de huwelijksleeftijd steeg naar 27 jaar en 3 maanden.⁶⁴ Of de stijging van de huwelijksleeftijd het gevolg is van een uitgestelde partnerkeuze of het resultaat van de keuze voor een uitgesteld huwelijk blijft voorlopig een onbeantwoorde vraag. En wat brengt de trouwers samen: vriendschap, berekening of liefde? Alleen de betrokkenen kunnen die vraag beantwoorden. Aan de andere kant is het huidige taalgebruik vrij duidelijk: het woord lief wordt steeds meer vervangen door vriend of vriendin... Dus toch de vriendschap?

Tabel 1: Fragment uit de kwartierstaat van R.J. van de Maele (genummerd volgens de methode Stradonitz)

Huwelijksdatum	Bruidegom	Bruid
25.04.1917	Romain (4) Aalst 27.06.1892 Ajusteur	Maria Clotilde Verpeten (5) Moorsel 28.02.1893 Twijenster
24.02.1892	Leo (8) Aalst 22.12.1866 Polisseur	Maria Celestina Schollaert (9) Aalst 13.10.1860 (weduwe) Zonder beroep
23.11.1870	Romanus Franciscus (16) Aalst 15.02.1846 Smid	Maria Catharina Roelandt (17) Aalst 19.02.1847 Kantwerkster
31.12.1833	Petrus (32) Aalst 06.12.1812 Barbier	Constantia van Durme (33) Oosterzele 13.11.1806 Dienstmeid
10.02.1809	Joannes (64) Aalst 27.04.1776 Tisserand	Joanna Theresia van den Stock(t) (65) Aalst 08.11.1780 Zonder vermelding van beroep

Tabel 2: Totaal eerste huwelijkscijfer per 100 vrouwen jonger dan 50

Land	1970	Meest recente indicatie
België	98	78 (1988)
Denemarken	80	59 (1987)
Frankrijk	92	54 (1988)
Duitsland (BRD)	97	61 (1986)
Italië	100	70 (1986)
Nederland	100	61 (1987)
Verenigd Koninkrijk	100	67 (1988)
Zweden	62	56 (1987)

Romain John van de Maele
Duinberglaan 25
3001 Heverlee

⁶¹ R. VAN DE WALLE, o.c., p. 32.

⁶² S. STREUVELS, o.c., p. 114.

⁶³ T. ZWAAN, Recente transitie in huwelijk, gezin en levenscyclus, in : T. ZWAAN, ed., o.c., p.240-264, alwaar 251.

⁶⁴ Er wordt meer getrouwd en minder gescheiden, in : *De Standaard*, Brussel, 13 februari 2008, p. 4.

Taal als immaterieel erfgoed: ook een uitdaging voor heemkringen

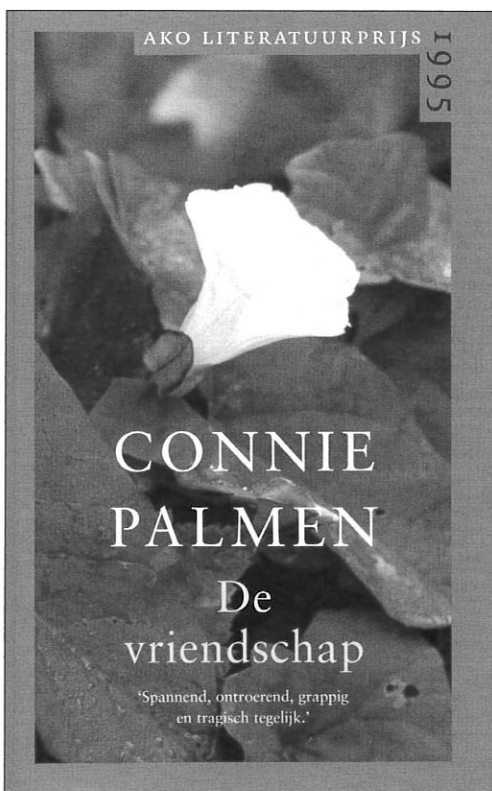
Naar aanleiding van Erfgoeddag 2009
met als thema 'Vriendschap!?'¹

De Genker Belleman

Rob Belemans

Cover boek Connie Palmen

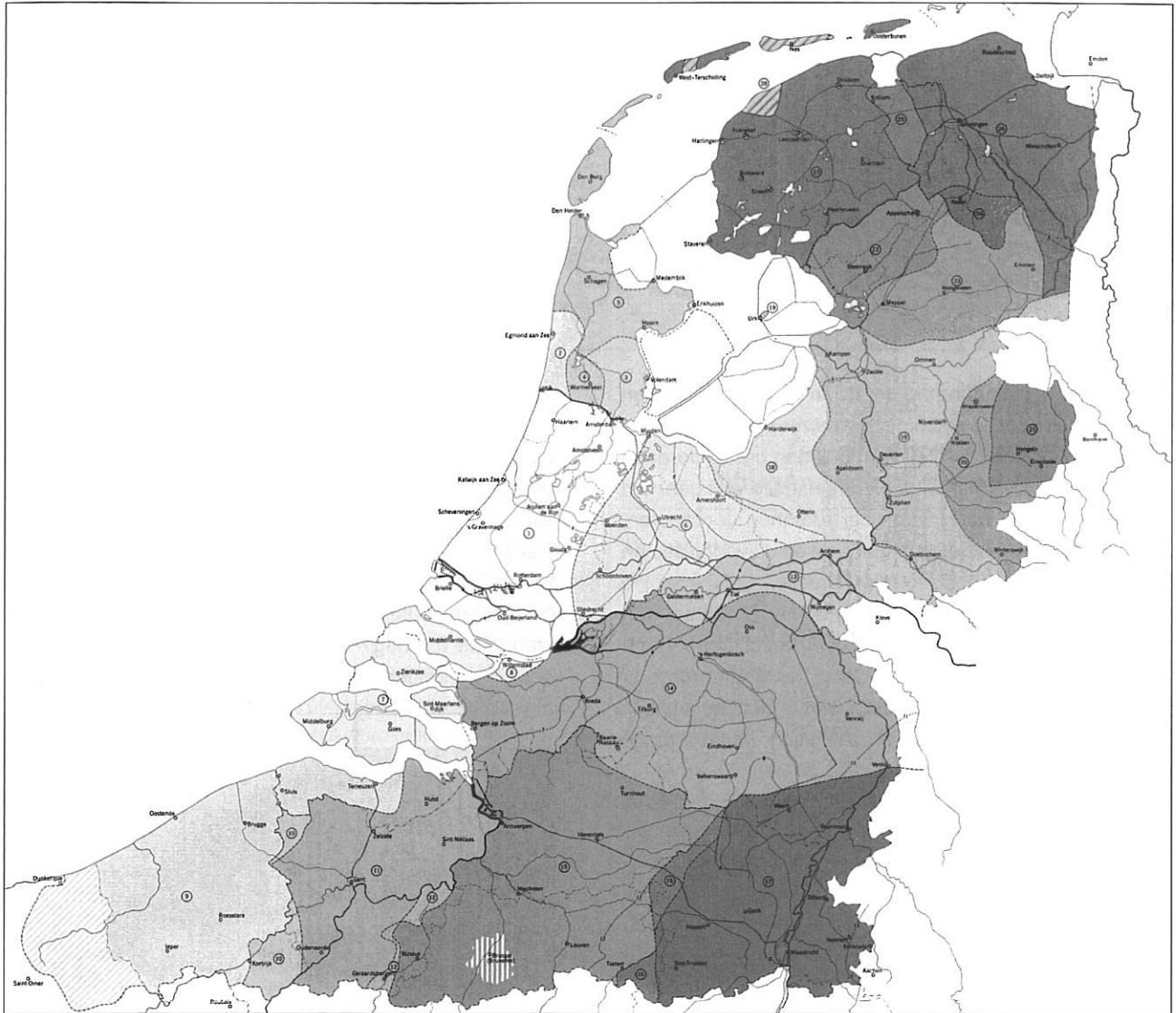

Cover boek Connie Palmen

Geen vriendschap zonder taal en vice versa

Na haar enthousiast ontvangen debuutroman *De Wetten* wist de Nederlandse auteur en filosofe Connie Palmen (°Sint-Odiliënberg, 1955) in 1995 definitief haar plaats op te eisen onder de toonaangevende auteurs van ons taalgebied. Dat gebeurde met de roman *De vriendschap*, waarvoor ze o.a. de AKO-literatuurprijs kreeg. Ze is sindsdien de best-verkopende levende Nederlandstalige auteur én ook de meest verguisde. *De vriendschap* gaat over het reddende én het allesverterende van boezemvriendschap en vertelt het verhaal van twee vrouwen die elkaar als kind op school hebben leren kennen. Van meet af aan zijn de protagonisten op zowat alle vlakken elkaars tegengestelde. Ook op taalvlak: de tienjarige Catharina Buts ('Kit') is een zeer taalvaardige praatvaar, terwijl de één jaar oudere Barbara Callenbach ('Ara') aan dyslexie lijdt en vrijwel non-ver-

¹ Een eerdere versie van deze bijdrage is als inspiratietekst te vinden op de website van Erfgoeddag 2009: www.erfgoeddag.be. Alle afbeeldingen bij dit artikel komen uit de verzameling van de auteur.

Dialectkaart jodaan

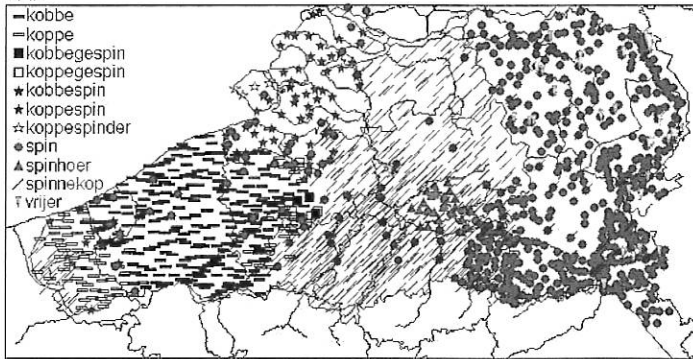
baal communiceert. Palmen beschrijft het paradoxale van deze/elke vriendschap: gedoemd om te mislukken vanwege de individuele verschillen en tegelijk ook onverbreekbaar vanwege de nood aan het contrasterende alter ego. Want identiteit ontstaat in relatie tot anderen; je eigenheid wordt mee bepaald vanuit de identiteit van anderen. In een taal die de evolutie van de beide personages en hun onderlinge relatie mee tot uitdrukking brengt, beschrijft Palmen ook de rol die taal en communicatie spelen in dat proces van identiteitsvererving. Want taal is veel meer dan een middel om met andere mensen te communiceren. Taal zegt veel meer dan wat wij er al sprekend of schrijvend mee willen overbrengen. Taal laat zich schijnbaar onschuldig benutten als drager van de gedachten en bedoelingen die haar gebruiker heeft, maar zet haar of hem daarbij ongevroegd en onvermijdelijk ook te kijk. Want er wordt altijd meer gecommuniceerd dan het geïntendeerde.

Taal identificeert en taal verraadt

Hun regionale herkomst laten de meeste Vlamingen nog altijd meer of minder geprononceerd in hun taalgebruik doorklinken, waardoor voortdurend sociale processen op de wij/zij-schaal in werking treden. Zodra een Vlaming twee zinnen gezegd heeft, houdt hij voor andere Nederlandstalige landgenoten dan ook op een Vlaming te zijn en wordt hij een Limburger, een West-Vlaming, een Brusselaar, een Gentenaar, een streek- of stadsgenoot of net niet. Ons taalgebruik wordt door onze regionale en sociale herkomst gekleurd en bevat daardoor allerlei onbedoelde signalen die anderen toelaten om hun toewijzingsradar te laten functioneren. "Gij hoort ook bij Hem, want uw taal verraadt u" (Matth. 26:73): zo identificeerden de omstaanders op de Olijfberg Petrus als een volgeling van Christus, waarna hij dit voor de derde keer met klem ontkende. Daarna eerst kraaide – zoals voorspeld – de haan. Taaldaden kunnen in meervoudige zin verraderlijk zijn: ze vertellen meer over ons als spreker, dan we willen. Ze onthullen bij wijze van spreken ook altijd iets over onze identiteit.

Het Hebreeuwse woord voor zo'n identiteitsmarker luidt

SPIN

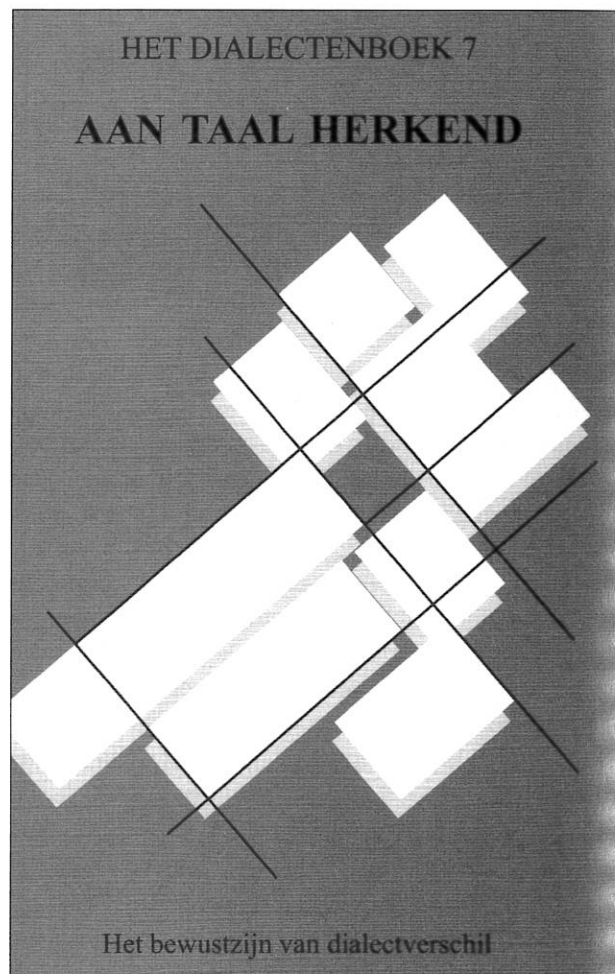
Dialectkaart spin

'sijbbolet' en is eveneens ontleend aan de Bijbel. Richteren 12:4-6 vertelt over de slachtpartij waarmee de Gileadieten aan Efraïmietische vluchtelingen beletten om de Jordaan over te steken en zich op hun grondgebied te vestigen. Om de ongewensten in het strijdgewoel te kunnen identificeren, verplichtten de Gileadieten volgens de overlevering elkeen om hardop het woord 'sijbbolet' (Hebreeuws voor 'rivier') te zeggen. De Efraïmieten konden dit echter alleen als 'sibbolet' uitspreken. Wie geen sj-klank kon produceren, verloor letterlijk het hoofd; volgens het Oude Testament waren er dat zo'n 42.000. Taal en genocide: samenhang is ook altijd een beetje synoniem van uitsluiting. Meteen moge ook duidelijk zijn waarop het 'schild en vriend'-verhaal in de oorsprongsmythe van onze eigen Vlaamse identiteitsconstructie gebaseerd is.

de eigen dorpskom. In zowat elke Vlaamse fusiegemeente werd de gedwongen 'cohabitation' met omliggenden lange tijd als tegennatuurlijk aangevoeld, omdat onder andere ook met dialecttegenstellingen bij deze schaalvergroting van het lokale bestuursniveau geen rekening gehouden werd. Daardoor kent elke Vlaamse gemeente wel een buitenbeentje, waarvan de bewoners zich geen deel van het geheel voelen en meestal ook anders spreken. Hoe sterk leeft dat nog? Verkleinen oude taaltegenstellingen omdat de gemeentegrenzen een nieuwe interne dynamiek teweeg brachten?

Samenhang door exclusie

Talrijk zijn in Vlaanderen de dialect-sijbbolets in de vorm van rijmpjes en spotzinnnetjes die over naburige regio's, steden en dorpen van generatie op generatie doorgegeven werden. In 2003 wijdde de Stichting Nederlandse Dialecten er een Dialectendag en het bijhorende boek aan². Dergelijke sijbbolets thematiseren het meest opvallende uitspraakkenmerk in het dialect van de anderen, waarbij de imitatie soms ook ontspoot. Doorgaans beperkt het contrast tussen naburige dialecten zich tot een heel beperkt aantal uitspraakverschillen. Maar elke dialectspreker in het dorp kent die verschillen wel, want juist zij maken iemand herkenbaar als 'geen van ons'. Het is opmerkelijk hoe fijnmazig we onze taalradar afstemmen op die luttele detailverschillen tussen de spreektaal van naburige dorpen, als het erom gaat op die manier de collectiviteit van de eigen lokale gemeenschap te bevestigen en af te zetten tegen de rest van de wereld, beginnend net buiten

Dialectenboek 7 over dialectsijbbolets

² V. DE TIER en R. VANDEKERCKHOVE, red., *Het Dialectenboek 7. Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectverschil*, Groesbeek, 2003, 359 p. (Nog te verkrijgen via www.variaties.be)

Ook de rijke collectie spot- en bijnamen die voor inwoners van andere gemeenten in zwang zijn of waren, past in dit kader: van kiefenfretters, stropdragers en schapenkoppen tot koeienschieters, maneblossers en anderen. Rivaliteit en naijver: het zijn drijfveren die de mens scherpzinnig en bevlogen maken in zijn observatie van en uitspraken over de bureu. En intrinsiek gaat ook telkens de boodschap mee: maar wij zijn zo niet en dus beter. Natuurlijk gaat het daarbij om een onschuldig bedoelde vorm van spotternij, om het aantonen van de algemeen menselijke zwakheid en tekortkomingen. Maar ter illustratie grijpen we dan toch liefst naar hetgeen op dat vlak treffend geïllustreerd wordt door anderen. Tegenstellingen tussen lokale gemeenschappen worden hier talig verankerd en van een folkloristische stamboom voorzien. In de negende aflevering van de Vlaamse tv-feuilletonklassieker "Slisse en César" (1977) zit wat dat betreft een treffend voorbeeld. Tijdens het bruiloftsfeest van dochter Tinneke ten huize Slisse gaat het hele Antwerpse gezelschap verbaal in de clinch met nonkel Miele, een Gentenaar vertolkt door Romain Deconinck. Inzet van het dispuut is de vraag welke van beide steden de beste is en waarom. Alle denkbare clichés over de ander en bronnen van chauvinistische eigenwaan passeren daarbij de revue. Deze komediereeks van Jan Gevers werd ook tot toneelstuk herwerkt en door menige toneelvereniging in Vlaanderen opgevoerd. De rivaliteit tussen Antwerpen en Gent wordt daarbij naargelang de plaats van opvoering graag geadapteerd tot herkenbare lokale tegenstellingen.

Bij jongeren is het gevoel voor dergelijke lokale tegenstellingen misschien verminderd, maar niet verdwenen. Ze worden wel niet langer als 'volksaard' gepercipieerd, maar op allerlei (volks)cultuurdragers geprojecteerd. Denk maar aan de legendarisch geworden Vaneigens-sketches over de Galaxy in Tienen en de Kosmo in Diest. Een ander voorbeeld zijn uitroepen, slogans en krachttermen die populair worden via het massamedium televisie en vervolgens voor een bepaalde generatie als een onschuldig 'schild en vriend' gaan werken. Zo behoren mensen die zich onderling verbonden voelen in de associaties die kreten als "Jabadabadoe", "huhuhupuh barbatruc" en "Plopperdeplopperdeplop" bij hen oproepen tot heel verschillende generaties.

Taal als een groepscode die exclusief werkt, ook daarvan zijn de voorbeelden legio, ook waar de beoogde verbondenheid niet geografisch maar sociaal bepaald is. Groepstalen in allerlei soorten zijn hiervan het bewijs: het vakjargon van artsen, de typerende slangvormen van allerlei subculturen in de jongerenwereld, het gebruik van Frans in de 'betere' kringen, het ambtenarees, het Wetstraatjargon van de politieke kaste, de kennersterminologie die eigen is aan elke sporttak, enz. Dat men erbij hoort, moet doorgaans dus ook op allerlei subtiele manieren te horen zijn. Het niet of verkeerd of ongepast gebruiken van een geijkte term, het niet beheersen van de vereiste uitspraak, kortom: het anders spreken, doet ons genadeloos door de mand vallen, zoals in Nederland geïnfilterde Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog zichzelf ontmaskerden, wanneer

ze de naam van de bekendste badstad als Sjeveningen uitspraken. Duivenmelkers en diamantslijpers, garnaalvisers en heraldici, museumconservators en musicologen, leden van kerkfabrieken en moskeeverenigingen en ook logebroeders hebben allemaal een groepstaal die ook als toegangscode tot hun inner circle werkt.

Taal als sociaal en intergenerationeel bindmiddel

De sociale dimensie van taalgebruik is een Janushoofd: exclusie gaat steeds samen met versterking van samenhangigheid met wie er wel behoort. Zelfs de meest natuurlijke menselijke verbondenheid – zoals die tussen moeder en kind – moet via taal geëxpliciteerd en versterkt worden. Hier komt de rol in beeld van taalgebruik in de zogenaamde eerste socialisatie: het verbonden raken van kinderen met de gezinsomgeving waarin ze geboren worden en opgroeien. Prenatale spraakherkenning zorgt ervoor dat baby's rustig kunnen worden bij het horen van het vertrouwde stemgeluid van moeder en vader. Zwangerschapsbelletjes en cd's met dolfijn geluiden zijn commerciële afgeleiden van dit principe. Volwassenen passen vanaf dag één ook hun taalgebruik aan in de communicatie met het nageslacht. Denk maar aan de typerende hogere toon waarop tegen baby's gesproken wordt en aan het overmatige gebruik van verkleinwoorden. In vele gezinnen zijn idiomatische woorden, uitdrukkingen en uitspraakwijzen in omloop, die voor een buitenstaander volkomen onbegrijpelijk zijn. Doorgaans zijn het verhaspelingen of eigen taalcreaties van de kinderen die bij de taalverwerving toevallig ontstaan en dan zozeer aanleiding gaven tot hilariteit of bijzondere situaties, dat ze vervolgens in gebruik blijven. Als voorbeeld wil ik u wel verklappen dat in ons gezin iedereen meteen weet waar je een 'boenka' kan vinden. Maar mijn dochters zouden perplex staan, mocht een buitenstaander hen deze vraag ooit effectief stellen. Het is een gezinswoord waarvan het gebruik onze onderlinge verbondenheid sterk accentueert en dat niemand van ons buiten de gezinscontext zou gebruiken.

Op weg naar eigen volwassenheid zetten puberende jongeren zich ook in hun taalgebruik volop af tegen de volwassenen in hun omgeving, die nu eenmaal de neiging tot blijvende overbescherming en plaatsvervangende verantwoordelijkheid vertonen. Maar eens ze zelf volwassen zijn, kunnen kinderen toch ook weer enorm op hun voorgelacht gaan lijken. Sprekend op je vader of moeder zijn, dat kan vaak ook heel letterlijk begrepen worden. Hier werkt cultuur ook mooi corrigerend op natuur: ook als de appel op fysiek

vlak wél erg ver van de boom gevallen is - in naar schatting 10% van de gevallen gaat het zelfs om appels die effectief uit een andere boom geschud zijn - kan men uit kenmerken zoals intonatie, uitspraak en woordgebruik op volwassen leeftijd vaak toch wel het zoon- of dochter-van-zijn herkennen. 'Met wiens brood ik grootgebracht ben, diens woord ik spreek', zou men parafrazerend kunnen stellen. En ook in meer algemene zin bestaat het verschijnsel dat mensen die niet de lokale spreektaal als hun eerste taal verworven hebben, ze om sociale redenen op latere leeftijd toch aanleren en gebruiken om erbij te horen: T2-sprekers van het dialect bestaan dus ook.

Taal als sporensprokkelaar van het eigen leven

In situaties waarin de bewuste taalcontrole even uitgeschakeld wordt, omdat we ongeremd onszelf kunnen en willen zijn of omdat emotionaliteit het wint van sociale controle, haalt de als eerste en dus het diepste in het taalvermogen ingegrifte taallaag de bovenhand. Daarom vloeken veel dialectsprekers in het dialect, zelfs als ze op dat moment een conversatie in een vreemde taal voeren. En sinds Jos Gijsen ooit een innemend cursiefje schreef over het feit dat hij met zijn Maastrandse echtgenote altijd dialect spreekt, maar dat de hond door beiden consequent in het AN aangesproken werd, is de vraag 'Welke taal spreekt u met uw huisdier(en)' een relevant item in taalsociologisch onderzoek geworden. Wat we spreken met wie is ook zeer situationeel gebonden. Vrienden kunnen in privégesprekken altijd dialect met elkaar spreken, maar in formele situaties, bijvoorbeeld in hun gemeenschappelijke beroepscontext, altijd de standaardtaal hanteren, ook al is het een gesprek onder vier ogen. Het moment waarop men naar het dialect of regiolect overschakelt, markeert dan de overgang naar een informeel samenzijn. Wat dan gezegd wordt kan alleen al door die taalkeuze wederzijds als 'off the record' begrepen worden.

Taalvariatie is dus geen nutteloze luxe of ballast, maar juist zeer functioneel. Elke taal die je beheerst, maakt je één keer meer mens, zo luidt het gezegde. En net zoals het taalgebruik ons in de ruimte situeert als onderdeel van plaatsgebonden gemeenschappen waar we deel van uitmaken, zo situeert het ons ook in de tijd. Ons taalgebruik is dus een soort geografisch en sociaal DNA, dat echter niet alleen de sporen meedraagt van al de watertjes die we in het verleden al doorzwommen hebben, maar zich ook voortdurend aanpast aan nieuwe invloedsferen. Voor meertaligen – en in Vlaanderen zijn we dat allemaal, vanwege ons voorbeeldige taalonderwijs én omdat de

meesten van ons niet de standaardtaal, maar een regionale of lokale variatie erop als moedertaal verworven hebben - is taalverwerving vergelijkbaar met het aanbrennen van telkens een nieuwe vernislaag. De bovenste laag is het meest slijtagegevoelig; de onderste blijft uiteindelijk ook als laatste over. In bejaardenhuizen weet het verplegend personeel daar alles van. Voor hen zou beheersing van het regionale dialect nog zeker enkele decennia tot de aanwervingscriteria moeten behoren. Bij dialectsprekers gaat die herinneringsgeladen dimensie van hun eerste taal vaak ook gepaard met esthetische voorkeur. Het dialect wordt doorgaans bejubeld als mooier, rijker, veelzijdiger en vooral "sappiger" dan de standaardtaal. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat de zoektocht die het Radio 2-programma Memo in 2006 naar aanleiding van Erfgoeddag ondernam om de meest bedreigde geneugte te vinden, resulteerde in "het spreken van dialect" op een afgetekende eerste plaats. Voor veel dialectsprekers heeft hun moedertaal dezelfde krachtige werking als het bekende madeleinekoekje uit Prousts meesterwerk.

Omslag Suske en Wiske in het Limburgs

Op de meest onverwachte momenten kan zo'n taalspoor uit het verleden even doorklinken. Ik denk daarbij aan de laatste woorden van twee prominente Nederlandstaligen die ons in de lente van 2008 verlieten. De Prins der Nederlandse Letteren, Hugo Claus, sprak volgens oorgetuigen zijn laatste citeerbare woorden in zijn West-Vlaamse moedertaal: "t es tied dat 't uut is". Vastberadener kan men de dood niet opzoeken. In zekere zin vergelijkbaar, maar niet krantenkopsgewijs verkondigd in de pers, was de laatste afscheidsgroet die de Nijmeegse professor Toon Weijnen, de hoog-bejaarde nestor van de Nederlandse dialectologie, in een laatste bewustzijnsopflakking op

zijn sterfbed tot zijn stomverbaasde kinderen sprak: 'Hou-doe'. Stomverbaasd waren ze over deze oerbrabantse afscheidsgroet van hun vader, omdat die zijn hele leven lang in de gezinscontext geen gebenedijd woord dialect gesproken had. Want de kinderen moesten toch vooral ook keurig Nederlands aangeleerd krijgen. Taal verbindt ons dus ook met ons eigen verleden en met een uiteindelijk niet loochenbare herkomst.

Aandacht voor de lokale taal als immaterieel erfgoed: ook een heemkundige opdracht

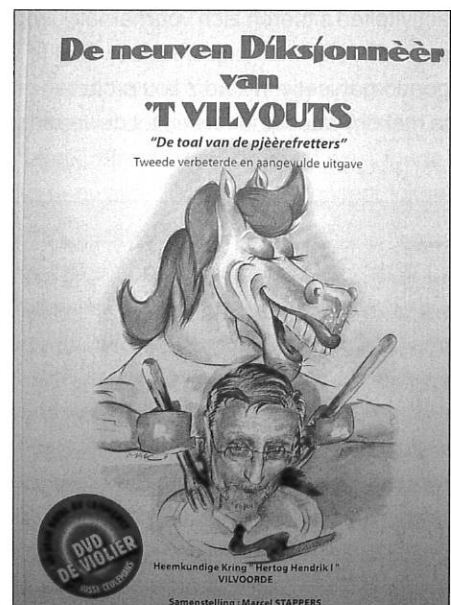
Door te spreken verraden we voortdurend wie we (willen) zijn. Door te spreken maken we onze impliciete keuzes en wensen over onderlinge verbondenheid of afstand duidelijk. Meer dan via geslacht, leeftijd en huidskleur ligt de diversiteit in onze gemeenschap én de verbondenheid in erfgoedgemeenschappen ons in de mond bestorven. De lokale gemeenschap waarvan we deel uitmaken heeft vanouds ook haar eigen heemtaal. In een aantal Vlaamse steden en regio's zijn de voorbije decennia afzonderlijke dialectverenigingen tot stand gekomen. Ze zijn sinds 2006 verenigd in de door de Vlaamse Gemeenschap erkende koepelorganisatie Variaties vzw (cf. www.variaties.be). Voor heemkundigen hoort de aandacht en de zorg voor de lokale spreektaal in al zijn variatie 'vaneigens' bij het werkveld. Maar de ervaring leert dat in de heemkundige kringen meestal slechts enkelingen ook met het dialect en de plaatselijke taalvariatie bezig zijn. Hier kan niet gewacht worden tot er voldoende belangstelling is om een eigen dialectvereniging op te richten. Misschien is het tijd dat de gouwbesturen en Heemkunde Vlaanderen vzw – waarom niet samen met Variaties? – hier begeleiding voorzien van de lokale dialectwerkers en hen in regionaal verband inhoudelijk ondersteunen en begeleiden. Nooit voordien was het maken van goede geluidsopnamen zo gemakkelijk, goedkoop en efficiënt als vandaag. Met het aanleggen van een geluidsbank van de gesproken taalvariatie in Vlaanderen moet geen decennium meer gewacht worden. En er zijn goede voorbeelden en inspirerende ideeën. Ik noem er graag enkele recente.

In Asse hebben de lokale dialectminnaars Lode Pletinckx, René De Rop en wijlen Julien Van den Broeck van 1991 tot einde 2003 in totaal 520 wekelijkse afleveringen van hun Dialectfoon gemaakt. Dat was een immens populair dialectprogramma op de lokale radio Viva, waarin elke zondagvoormiddag de woordenschat rond een bepaald thema besproken werd. Via de talloze reacties – live in de uitzending – van luisteraars werd het materiaal gesprokkeld

voor het onvolprezen *Woordenboek van 't Asses* van Lode Pletinckx. De uitzendingen werden op band opgenomen en worden sinds verleden jaar stelselmatig gedigitaliseerd en via een weblog opnieuw toegankelijk gemaakt. Op de website <http://nieuwsblad.typepad.com/asse/taalkamer/index.html> is deze Taalkamer van het Asses te vinden.

In Limburg begon John Lenaerts zeven jaar geleden aan een immens project. In zijn eentje doorkruiste hij de provincie met zijn motor en ging in elke gemeente op zoek naar dialectvertellers uit de oudste generatie. Hij liet hen vertellen over het leven vroeger in al zijn aspecten, over gebeurtenissen in hun dorp en over de volksverhalen die zij als kind te horen hadden gekregen. De Limburgers vertelden en John maakte een digitale geluidsopname. Circa 600 uren lokale spreektaal werden geregistreerd en vervolgens met engelengeduld ook uitgeschreven en van een woordverklaring voorzien. Lenaerts hoopt om in 2009 in samenwerking met Heemkunde Limburg en Veldeke Bels(j)-Limburg steun van de provincie te krijgen om deze Limburgse vertelschat ook toegankelijk te kunnen maken via een publicatie met CD's en/of een website.

In Lokeren verscheen eind 1995 het zeer degelijke *Woordenboek van het Lokers Dialect* van de hand van Marcel Pieters. Hoe omvangrijk het ook was, volledig kon het onmogelijk zijn en dus bleef Pieters ook nadien onverdroten Lokerse woorden en uitdrukkingen sprokkelen. Nadat het boek al enkele jaren uitverkocht was, verscheen eind 2008 dan ook een tweede, sterk uitgebreide editie³. Tot daar eigenlijk niets bijzonders, maar de initiatiefnemende Culturele Raad had de gelukkige ingeving om het boek nu te laten vergezellen van een CD. Daarop vertelt de woordenboekauteur over zijn drijfveren en het monnikenwerk dat de dialectlexicografie is. Maar hij vertelt ook over Lokeren en bespreekt plaatselijke woorden en uitdrukkingen; uiteraard in het Lokers, dat zo ook in zijn echte, gesproken vorm vastgelegd is. In 2005 werd de tweede editie van de 'Diksjonnèer van 't Vilvouts' van Marcel Stappers vergezeld

Woordenboek
Vilvoorde

³ cf. www.lokersdialect.be

door een DVD met daarop de toneelcyclus "Hotel du Commerce" van Josse Ceulemans, gespeeld in het Vilvoords door de Koninklijke Toneelkring De Violier.

En ook in gezongen vorm wordt het dialect stilaan geregistreerd en voor belangstellenden beschikbaar gesteld. In 2004 bracht Muziekmozaïek, het Impulscentrum voor Folk en Jazz, een reeks van 5 CD's uit – één per Vlaamse provincie, met daarop een keure aan traditionele en nieuwe volkse liederen in de dialecten van diverse steden en dorpen. In Tervuren wordt deze dagen naarstig gewerkt aan een ander vernieuwend dialectmuziekproject. Vlaamse muzikant en Tervurenaar Kloot Per W (pseudoniem van Claude Perwez) heeft op verzoek van de Cultuurraad een aantal nieuwe nummers geschreven waarin de vele schakeringen van het lokale dialect te beluisteren zullen zijn. De muziek-CD, die op Erfgoeddag aan het publiek wordt voorgesteld, is tegelijk de spil waarrond in het teken van 'Vriendschap' een hele samenwerking tussen Tervuurse verenigingen wordt uitgebouwd. Zo is 'De Tervuurse jeugd van tegenwoordig', de jongerenafdeling van de plaatselijke heemkundige kring (!), in elke deelgemeente op zoek gegaan naar interessante figuren die geïnterviewd worden. Dit project mondelinge geschiedenis wordt op geluids- én beelddrager geregistreerd. Op Erfgoeddag zal ook een filmmontage van de interviews vertoond worden. Ook de Seniorenraad en de lokale toneelvereniging en plaatselijke muzikanten worden via optredens en een dialectquiz bij het project betrokken.

Andere formats voor projecten over lokale spreektaal met publieksgerichte doelstellingen zijn makkelijk te bedenken. Stel je voor dat er in dorp X het tegendeel van zo'n inmiddels ouderwetse ABN-dag zou gehouden worden: een hoogdag van de lokale spreektaal/-talen. Een zondag waarop iedereen opgeroepen wordt om alle conversaties eens niet in de standaardtaal te voeren. Dialectmissen zijn toch al een fenomeen en de meeste andere zondagse activiteiten situeren zich voornamelijk in de thuisomgeving en in de informele vrijetijdssfeer. Stel je voor dat een erfgoedorganisatie in stad Y zou proberen om een klankkaart te maken, waarop iedereen tot de verrassende ontdekking

kan komen dat inwoners van die stad op allerlei locaties en in allerlei situaties dag in dag uit heel veel verschillende talen, taalvormen en registers ten gehore brengen. Of stel je voor dat in regio Z jongeren bereid gevonden zouden worden om aan zestigplussers een begin van inzicht te verschaffen in hun chat- en sms-taal en dat zij omgekeerd iets zouden willen vernemen over het plaatselijke dialect als groepstaal van de oudste generatie. Het zou kunnen uitmonden in een intergenerationele chatsessie waarbij iedereen probeert zich in het taalgebruik van de geadresseerde uit te drukken. Want de aandacht voor gesproken taal mag vooral niet beperkt worden tot het vermeende "echte dialect" van de vandaag oudste generatie. Taalverandering is een natuurlijk en evident gegeven. In elke nieuwe generatie geraken taalelementen in onbruik en komen er nieuwe bij. En ook de wederzijdse beïnvloeding van diverse geografisch gebonden varianten is een boeiend hedendaags fenomeen. Zo hebben het Italiaans, het Grieks, het Turks en het Marokkaans dat in de Limburgse mijnstreek gesproken wordt hun eigenheden, die hen doen verschillen van de oorsprongstaal uit het moederland. En ook in de lokale spreektaal van veel Limburgers uit die regio hoor je – ook als ze een traditionele Limburgse familienaam hebben – invloeden van die boeiende cultuurmix. Op die supplementaire rijkdom van de interculturele blend mag ook eens gefocust worden.

Verrassend, onderhoudend én leerrijk - zoals het thematiseren van erfgoed nu eenmaal is - zouden lokale acties over aspecten van de spreektaaldiversiteit ongetwijfeld zijn. Focus op taaldiversiteit en op de rijkdom die erin zit en er gebeurt iets fascinerends: informatie leidt dan tot communicatie, communicatie tot kennismaking, kennismaking tot groter wederzijds begrip, begrip tot vriendschap en vriendschap uiteindelijk tot meer communicatie. Taal maakt alles mogelijk, zelfs een socio-cultureel perpetuum mobile. Men zegge het voort!

Rob Belemans
Stafmedewerker FARO.
Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw
Priemstraat 51
1000 Brussel

De 10de Nederlandse Dialectendag

Op 28 maart heeft de tiende editie plaats van de tweejaarlijkse Nederlands-Vlaamse Dialectendag. Dialectliefhebbers uit heel het Nederlandse taalgebied verzamelen dan weer; dit keer in Hoogeveen (Drenthe) voor een themadag over groetwoorden in onze dialecten. Op het programma staan zoals steeds plenaire lezingen, thematische werkwinkels, een dialectwandeling, muzikale intermezzi en ook een boeken- en infomarkt.

Heemkundige kringen of individuele dialectauteurs die hun werking en/of publicaties op het vlak van dialect willen voorstellen en te koop aanbieden, kunnen zich ook aanmelden voor de info- en boekenmarkt. Het programma en meer info. is te vinden op www.variaties.be en bij Veronique De Tier (0478/657985 of dialectendag@gmail.com).

Lokaal geheugen en bezettingsverleden in Vlaanderen: een aanzet

Nico Wouters

Introductie: generisch 'lokaal geheugen'?

Het positieve karakter van Erfgoeddag – zeker met het jaarthema 'uit vriendschap!?' – lijkt moeilijk te rijmen met een onderwerp als de nazi-bezetting tijdens WO II. Het Vlaamse oorlogsverleden heet nog altijd 'onverwerkt' te zijn.¹ Veel Vlaamse erfgoedwerkers lopen in een boog om het bezettingsverleden heen. Dat is jammer, want het gaat om een onderwerp met een groot maatschappelijk belang waar een aanhoudende (en zelfs groeiende) belangstelling voor bestaat, met name bij een jonger publiek.

Een thema als 'uit vriendschap!?' heeft alvast het grote voordeel dat het de bezetting en de oorlog personaliseert. De lokale, familiale en persoonlijke benadering van dit verleden neemt toe. Termen als 'collaboratie', 'verzet' en 'repressie' worden steeds meer vertaald naar persoonlijke verhalen. Andermaal valt de interesse van jonge mensen daarbij op, waarbij de lokale of persoonlijke connectie voor jongeren een instrument lijkt om de kloof met dit voor hen moeilijk vatbare verleden te overbruggen.

Het communicatieve geheugen over WO II – het flexibele en in belangrijke mate op mondelinge overlevering gesteunde collectieve geheugen – nadert langzaam de kritische grens waarbij het zal overgaan naar een meer gefixeerd cultureel geheugen. Het loont daarom in deze overgangperiode de moeite te onderzoeken hoe dit collectieve geheugen inzake bezettingsverleden er vandaag uitziet. De hedendaagse 'verbeelding' van WO II en de bezetting is immers bijzonder divers en multiform.

Vanuit dit gegeven, wil dit artikel een bijdrage leveren rond de lokale omgang met het oorlogsverleden van WO II.² De concrete vragen hierbij zijn : 1° wat begrijpen we – toegepast op de bezetting – nu eigenlijk onder het concept 'lokaal geheugen' en 2° welke elementen zijn essentieel om een specifiek lokaal oorlogsgeheugen te omschrijven?

De term 'collectief' geheugen en/of 'cultureel geheugen' is uitgebreid omschreven. Het werd (en wordt) vaak verbonden aan een 'nationaal' geheugen. Hierover bestaat een

¹ Zie onder meer: BRUNO DE WEVER, Van Wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie, in : JAN ART en LUC FRANCOIS, red., *Docendo discimus. Liber amicorum Romain van Eenoo*, Gent, 1999, p. 607-614; ERIK CORIJN, ed., *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?*, Antwerpen, 2002; JOSE GOTOVITCH en CHANTAL KESTELOOT, red., *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, 2002; RUDI VAN DOORSLAER, Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000, in : GITA DENECKERE en BRUNO DE WEVER, red., *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balhazar*, Gent, 2003, p. 227-266.

² Specifieke verwijzingen uitgezonderd, steunt deze bijdrage empirisch grotendeels op mijn onderzoek naar oorlogsburgemeesters, *Oorlogsburgemeesters 40-44. Lokaal bestuur en collaboratie in België*, Tielt, 2004.

bibliotheek vol met literatuur.³ In klassieke 19de eeuwse zin, betreft het een doelbewust beleid waarmee de moderne natiestaat het verleden aangreep om een nationaal geheugen te produceren. Sociale, politieke, culturele etc. groepen konden nog een particulier collectief (sub-)geheugen ontwikkelen dat al dan niet botste met het nationale productiebeleid⁴. De term collectief geheugen is op die manier onlosmakelijk verbonden met de term identiteit.

In dit klassieke schema, kregen lokale gemeenschappen de rol toebedeeld van passieve receptoren van een nationale identiteit. Een premodern sociaal geheugen van lokale gemeenschappen werd volgens dit schema opgeslorpt door een nationaal collectief geheugen in een nationale identiteit. Lokale monumenten of herinneringsplaatsen, herdenkingen e.d. werden zo lokale pendanten van een nationaal geheugen. Oorlogsmonumenten voor WO I en het gegeven van de 'onbekende soldaat' zijn goede voorbeelden.⁵ Hoewel oorlogsmonumenten vaak namen van lokale slachtoffers bevatten, wordt hier prioritair een nationaal geheugen gevoed.

Intussen is duidelijk dat de relatie tussen lokaal en nationaal geheugen minstens tweerichtingsverkeer is. Lokale gemeenschappen waren en zijn geen passieve receptoren. Ze grijpen actief in. Maar op welke manier, blijft onduidelijk. De term 'lokaal geheugen' is daarom een wat problematisch concept. De term duikt vaak op, maar wordt zelden omschreven. Dat deze conceptuele verwarring niet tot problemen leidt, ligt aan het feit dat de term lokaal geheugen gemakshalve doorgaans verbonden wordt aan een specifieke lokale casus. Zo valt 'lokaal geheugen' eigenlijk gewoon samen met 'lokale geschiedenis' (met *microhistory*, *history from below*, *Alltagsgeschichte*, *Urban history* etc.). Maar ook hier blijven de vragen bestaan. Wat is de onderlinge relatie tussen deze verzameling van lokale geheugens en vooral: op welke manier interageert dit lokale lappendeken met het nationale geheugen?

Het lijkt ons nuttig uit te gaan van het bestaan van een generische term 'lokaal geheugen'; een specifieke vorm van collectief geheugen dat – ondanks de particulariteiten van lokale casussen – beschikt over gemeenschappelijke mechanismen en zich daarin onderscheidt van een nationaal geheugen. Deze bijdrage levert enkele aanzetten aan om te kijken hoe dit omschreven kan worden.

Ik zou graag vier factoren onderscheiden die m.i. mede de specificiteit van een lokaal geheugen bepalen:

- 1° De specifieke lokale gebeurtenissen (de historische factor)

- 2° De specifieke manier waarop lokale gemeenschappen functioneren (de antropologische factor)

- 3° De specifieke lokale dragers en/of producenten van herinnering (de sociale factor)

- 4° Het specifieke belang van mondelinge geschiedenis voor een lokaal geheugen

Deze bijdrage heeft bescheiden ambities. Het bevat louter werkdefinities op basis van empirisch onderzoek naar het bezettingsverleden. Dit artikel wil dan ook enkel een aanzet tot discussie zijn. Ik zal daarom ook niet alle elementen uitwerken, maar vooral aandacht besteden aan punten 1 en 3 (de historische factor en het sociale geheugen).

De historische factor: specifieke lokale gebeurtenissen

Herinnering en omgang met het bezettingsverleden kunnen niet worden losgekoppeld van de historische werkelijkheid. Een nationale dan wel lokale invalshoek is meer dan louter een verschuiving van perspectief. Lokale geschiedschrijving is een volwaardige methodologie die leidt tot specifieke resultaten. Het lijkt onvermijdelijk dat een lokaal geheugen dat zich hierop ent, deze specificiteit ten dele overneemt. Laten we dit concreter maken en toepassen op het Vlaamse bezettingsverleden.

Het bezettingsverhaal tekende zich bij uitstek op lokaal niveau af. Het nationale gezag (de koning, de secretarissen-generaal) verloor snel aan concreet belang. Veel mensen vielen de eerste bezettingsjaren terug op de lokale omgeving. Alle grote thema's (zoals collaboratie en verzet) kregen ook vooral een concrete lokale vertaling.

Ondanks de lokale specificiteit van elke gemeente, is het mogelijk het lokale bezettingsverhaal te herleiden tot gemeenschappelijke, algemene kenmerken. Veel reeksen van gebeurtenissen vonden in letterlijk elke gemeente plaats en zijn weerkerende aandachtspunten in lokale bezettingsverhalen: de postverlating van mei 1940, de voedselproblematiek, de verplichte tewerkstelling met de onderduikproblematiek, de klokkenroof, de straatrepressie etc. Deze gebeurtenissen volgen een algemeen patroon,

³ Drie belangrijke auteurs: MAURICE HALBWACHS, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1976 ; PIERRE NORA, red., *Les lieux de mémoire*, Paris, 1997, 3 vol. ; JAN ASSMANN, *Religion und kulturelles Gedächtnis: zehn Studien*, München, 2000.

⁴ MAARTEN VAN GINDERACHTER, *Het Rode Vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*, Tiel/Gent, 2005.

⁵ JOHAN MEIRE, *De stilte van de salient. De herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tiel, 2003.

enkel de namen en gezichten zijn telkens anders. Ik zou graag – schematisch – de volgende elementen naar voor willen halen als specifiek voor de lokale bezettings-geschiedenis. Het betreft hier vijf (chronologisch gerangschikte) historische factoren die m.i. essentieel zijn voor de geschiedschrijving van een lokaal bezettingsverhaal in Vlaanderen.

Een eerste essentieel specifiek element van een lokaal verhaal is het belang van de Vlaamse concentratie bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1938. Op nationaal gebied was de Vlaamse concentratie – de politieke herschikking van alle katholieke krachten in Vlaanderen – in 1938 opgegeven. Maar op lokaal niveau kende de concentratie een strategische heropleving. In ruim 100 Vlaamse gemeenten kwamen de Katholieke Vlaamse Volkspartij (KVV) en het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) op met een eenheidslijst. Tientallen belangrijke Vlaamse gemeenten werden na 1938 bestuurd door een KVV-VNV college. Het VNV speelde geen politieke rol van betekenis op nationaal-Belgisch niveau, maar had wel een legitieme machtspositie op Vlaams lokaal (en provinciaal) niveau. Deze verkiezingen creëerden een specifieke lokale uitgangssituatie die de bezettings-geschiedenis – en nog meer de naoorlogse beeldvorming – sterk zou beïnvloeden. De concentratieverkiezingen van 1938 zouden namelijk ook een grote rol spelen in de transitie van 1944-45 (zie verder).

Een tweede essentieel specifiek element van een lokaal verhaal is de breedte en diepte van de lokale accommodatie in 1940-1941. Na de inval van mei 1940 werd het lokale bestuursniveau voor veel inwoners het enige zichtbare referentiepunt. De horizon versmalde tot binnen de grenzen van het lokale. Terwijl op nationaal gebied het democratische bouwwerk van de Belgische samenleving razendsnel werd afgebouwd, zag men in 1940 op lokaal niveau het behoud van het lokale bestuur, de correcte en vaak 'afwezige' Duitsers, een hoge praktische belangenconvergentie tussen Duitse *Kommandanturen* en Vlaamse gemeentebesturen (vluchtelingenproblematiek, materiële heropbouw, economische prioriteiten, voedselvoorziening), een relatief snel herstel van de dagelijkse normaliteit. In veel gemeenten, ging het leven na het herstel van de normaliteit in 1940 gewoon door. Dit leidde tot een specifiek lokale accommodatie, gekenmerkt door grote diepte en breedte, waar de autoritaire nieuwe orde niet meteen een factor van belang was.

Een derde essentieel specifiek element van een lokaal verhaal is het karakter van de machtsgreep van het VNV. De machtsgreep van het VNV was vooral sterk in de lokale bestuursinstellingen (met name colleges van burgemeester en schepenen). VNV-leden waren zeker tussen 1940 en 1942 erg expliciet in het symbolisch confirmeren van

hun politieke en bestuurlijke macht. Benoemingen van VNV-burgemeesters gingen vaak gepaard met politieke optochten, Belgische symbolen (vlaggen en foto's aan het gemeentehuis, tot straatnamen) werden systematisch vervangen door Duitse en/of VNV-symbolen, openbare gebouwen werden gebruikt voor propaganda-activiteiten of oefenterreinen voor paramilitaire milities, VNV-propaganda-activiteiten werden vanaf nu gestuurd vanuit het gemeentehuis. De politisering was in 1941 en 1942 erg zichtbaar. Dit zichtbare deel – dat de naoorlogse beeldvorming zou domineren – betrof doorgaans eerder vormelijke zaken: vlaggen, uniformen, affiches, etc. (politieke symboliek aanwezig in het straatbeeld). Tijdens de latere fase van de bezetting werd dit vaak ook weer afgebouwd. Wat er onder die vormelijke oppervlakte gebeurde – de echte politiek-bestuurlijke samenwerking van lokale collaborateurs met de Duitse bezetter – bleef doorgaans verborgen voor een lokale gemeenschap. Dit aspect van de lokale machtsgreep is m.i. essentieel voor de naoorlogse beeldvorming.

Een vierde element is de rol van de heroplevende (clandestiene) lokale *civil society* vanaf 1943. Officieel gezag (zoals het vaak door collaborateurs beheerste gemeentebestuur) verloor legitimiteit. Clandestiene structuren die sinds 1940 in slaaptoestand waren gezet, werden vanaf 1943 gereactiveerd. In plattelandsgemeenten waren met name de katholieke zuilnetwerken erg belangrijk. Priesters gebruikten vanaf 1943 en 1944 hun lokale kerken als vrijhavens voor kritische en oppositionele taal, vooroorlogse burgemeesters behielden hun informele controle op het gemeentepersoneel, katholieke jeugdverenigingen floreerden en organiseerden dissident gedrag, kloosters gaven onderdak aan onderduikers. In veel Vlaamse gemeenten werd hier vanaf 1944 de naoorlogse periode voorbereid. In Nederland speelde de hongerwinter de rol van een collectieve 'bril' die decennialang de nationale beeldvorming over de bezetting bepaalde.⁶ België beschikt niet over zo'n nationale bril. Wel beschikken veel Vlaamse gemeenten of lokale gemeenschappen over gelijkaardige fenomenen: eenmalige traumatische gebeurtenissen, meestal aan het einde van de bezetting, verbonden met excessief geweld en/of met slachtoffers onder de inwoners van de gemeente. De beste voorbeelden zijn: Duitse razzia's tegen verzetsmensen of onderduikers, aanslagen of uitbarstingen van geweld, bombardementen (cfr. Mortsel) en later V1-aanvallen, en zeker ook de straatrepressie. In gemeenten waar dit soort gebeurtenissen plaatsvonden, zal dit ene moment ook vaak een 'bril' creëren voor de globale oorlogsherinnering.

Naast deze historische elementen uit het bezettingsverleden, biedt ook de transitieperiode historische factoren aan voor een specifieke lokale geschiedenis. Met transitieperiode bedoel ik: de periode tussen de bevrijding van

⁶ CHRIS VAN DER HEIJDEN, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 2001.

september-oktober 1944 en de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen. De periode van september 1944 tot november 1946 was m.i. belangrijker dan de bezetting zelf in de creatie van een lokaal herinneringspatroon rond de bezetting. Opnieuw haal ik drie chronologisch gerangschikte factoren aan:

1° De rol van het gewapende verzet tijdens en rond de bevrijdingssituatie, waarbij tijdens een kortstondige periode (september-november 1944) lokale verzetsgroeperingen zich profileerden als alternatieve politieke en bestuurlijke macht. Zo creëerden ze een toestand van onzekerheid die niet aansloot bij wat een groot deel van de lokale bevolking na de bevrijding wenste.

2° De lange overgangperiode van ruim twee jaar tot aan de eerste gemeenteraadsverkiezingen (november 1946). Na de bezetting en de bevrijding, duurde het nog twee jaar voor het lokale bestuursniveau opnieuw beschikte over democratische legitimiteit. Bij de bevrijding echter, lag de politieke zetelverdeling van de concentratieverkiezingen van 1938 terug op tafel. Gekoppeld aan de context van de administratieve epuratie en strafrechtelijke repressie was dit een recept voor aanhoudende diepe politieke strijd in Vlaamse gemeenten, waarin beeldvorming rond de bezetting een belangrijk politiek wapen werd.

3° De verkiezingscampagne en -resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen in november 1946, waarmee ook de transitieperiode werd afgesloten. De verkiezingen bevestigden en versterkten de politieke dominantie van de katholieke partij in Vlaanderen (de CVP behaalde ca. 70% van de gemeenteraadsleden en 75% van de burgemeestersambten in Vlaanderen). De lokale katholieke zuil kwam dus politiek versterkt uit de bezetting en aansluitende transitieperiode. En dit ondanks het feit dat in veel gemeenten deze partij in 1938 nog eenheidslijsten had gevormd met het VNV, de belangrijkste collaborerende partij in Vlaanderen. In internationaal opzicht, is dit een uniek gegeven. Het bevestigt alleszins dat de katholieke partij in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 een lokale strijd om de interpretatie van de bezetting had weten te winnen.

Deze transitieperiode is vooral interessant, omdat de ontwikkeling van een lokaal geheugen hier een interessante relatie laat zien met het nationale geheugen. Ik kom hier in de conclusie op terug.

De specifieke manier waarop lokale gemeenschappen functioneren (de antropologische factor)

Een tweede element hangt samen met de specifieke manier waarop lokale gemeenschappen functioneren. Lokale gemeenschappen, met name kleinere en gesloten gemeenschappen, kunnen op fundamenteel andere manier functioneren dan grotere (nationale) samenlevingen. Dit is belangrijk want het gaat hier om een sociale context waarin een communicatief en sociaal geheugen zich ontwikkelt. Een antropologische, *bottom-up* benadering kan hier licht op werpen. Gezien de complexiteit hiervan, wordt dit in deze bijdrage enkel kort geïllustreerd. Voorbeelden uit de literatuur binnen de 'oorlogsthematiek' zijn onder meer de bundel van Nordstrom en Martin, en in Vlaanderen de doctoraatstudie van Antoon Vrints (UG).⁷

Louter als aanzet, wijs ik op het belang van het begrip 'taboe' in kleinere gemeenschappen. Dit houdt verband met een stuk geschiedenis dat an sich niet 'verborgen' is. De feiten zijn immers (impliciet) bekend of relatief eenvoudig bereikbaar via documenten of mondelinge getuigenissen. Toch wordt er niet openlijk over gesproken of gecommuniceerd binnen een sociale gemeenschap. Dit heeft verschillende aspecten. Eén ervan, zijn de (voor buitenstaanders vaak onzichtbare) grenzen tussen verschillende groepen in lokale samenlevingen die na de bezetting nog decennia (letterlijk en figuurlijk) naast elkaar leefden zonder met elkaar over het gedeelde verleden te communiceren. Een ander aspect is het traumatische gegeven gekoppeld aan verlies en slachtofferschap. Hierover bestaat veel internationale literatuur. Met name de literatuur specifiek over verwerking en herinnering bij Joodse overlevenden van de Shoah (Holocaust) is talrijk. Andere elementen zijn nog de letterlijk verborgen geschiedenis (of het onvermogen van lokale gemeenschappen om door te dringen tot de lokale bezettingsgeschiedenis) en het snel na de bevrijding optredende verschijnsel van vergeten (waarbij negatieve herinneringen of attitudes werden weggedrongen binnen de nieuwe, 'optimistische' naoorlogse context).

Dit beïnvloedt de sociale context waarin (lokale) herinnering zich ontwikkelt. Aldus Laurence Kirmayer in een studie over de herinnering bij Joodse overlevenden van de Duitse doodskampen: *"een trauma dat wordt gedeeld door de hele gemeenschap creëert een potentiële publieke plaats voor vertellen. Als een gemeenschap besluit dat traumatische gebeurtenissen hebben plaatsgevonden en dit feit in haar identiteit verwerkt, kan een collectief geheugen overleven en kan een (getransformeerd) individueel geheugen een plaats vinden in dit herinneringslandschap. Als een familie of gemeenschap besluit dat een trauma nooit heeft plaatsgevonden, dan zal het verdwijnen uit*

⁷ Met een reeks bijdragen over culturele verwerking van een gewelddadig, traumatisch verleden in kleine of lokale gemeenschappen. CAROLYN NORDSTROM en JOANN MARTIN, red., *The paths to domination, resistance, and terror*, s.l., 1992.

Ook: ANTOON VRINTS, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit (ca. 1910-1950)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, UG, 2006.

het collectieve geheugen (...).⁸ Dit is m.i. een belangrijk gegeven voor lokale oorlogsverwerking, waar nog veel onderzoek braak ligt.

Specifieke lokale dragers/producenten van herinnering

Een derde specifieke factor, omvat de lokale producenten of dragers van herinnering. Het gaat om een heterogeen veld van mensen (bvb. lokale notabelen), instellingen (bvb. gemeentebesturen, verenigingen), zaken (bvb. monumenten, straatnamen) en activiteiten (bvb. herdenkingsplechtigheden) die het lokale herinneringslandschap actief vorm geven.

Ik wil hier slechts één van deze spelers aanhalen: de groep van lokale vorsers, heemkundigen en amateur-historici. Lokale geschiedschrijving – bijvoorbeeld binnen de schoot van een heemkundige vereniging – heeft een eigen karakter en finaliteit. Belangrijk in verband met het oorlogsverleden is dat het gaat om studies en publicaties voor en door een lokaal publiek. Lokale vorsers en heemkundigen zijn intrinsiek onderdeel van de sociale context en het lokale herinneringslandschap. Dit geldt natuurlijk voor alle historici. Niettemin is de band met de sociale context in het geval van de lokale vorser doorgaans meer direct en/of persoonlijker. Dit wordt duidelijk wanneer het een beladen of traumatisch verleden betreft. Het is één ding om als wetenschapper een boek te schrijven boven lokale gemeenschappen heen, het is een heel ander iets om als inwoner van een gemeente een kritische studie te maken over een complex en traumatisch verleden, waarvan de betrokkenen burens, kennissen, familieleden, dorpsgenoten zijn.

In de marge van mijn onderzoek naar oorlogsbuurgemeesters bevroeg ik in 2002 honderden heemkundige kringen en lokale historici rond hun 'productie' van onderzoek naar het oorlogsverleden. Dit legde enkele oppervlakkige tendensen bloot.

Lokale historiografie rond de bezetting kwam pas laat op gang. Dit is logisch, aangezien dit ook geldt voor de wetenschappelijke bezettingshistoriografie in België en Vlaanderen. De eerste reeks studies (artikelen) rond het bezettingsverleden, behandelde de eerder 'veilige' (minder beladen) onderwerpen, zoals de inval en de bevrijding (het militaire aspect), de voedselvoorziening (al dan niet gekoppeld aan smokkel, zwarte handel etc.) en in mindere mate ook de verplichte tewerkstelling (vooral dan: onderduikverhalen). Verzet en collaboratie an sich, werden aanvankelijk nauwelijks aangesneden.

Wat echter wel al in een vroeg stadium aanwezig lijkt, is de term 'repressie'. Deze term werd echter aanvankelijk niet concreet omschreven of gekoppeld aan bezettingsgebeurtenissen. De term leek een synoniem voor een amalgaam, namelijk: de straatrepressie, de 'septemberweerstanders' en het vereffenen van persoonlijke rekeningen. De term 'repressie' werd in aanvang vooral gebruikt als etiket voor een globale 'sfeer' van een periode, eerder dan dat er werkelijk concrete historische feiten werden vermeld. Het was het beeld van anarchie; een blinde volkswroede die zich willekeurig keerde tegen individuele inwoners. Typisch daarbij is vaak ook de sprong van 1940 naar 1944, van de inval naar de bevrijding en repressie (of beter: straatrepressie). Er gaapt in veel vroege artikelen een zwart gat van vier jaar tussen 1940 en 1944.

Vanaf de jaren 1980 werd de collaboratie vaker behandeld. Een oppervlakkige blik, toont een erg gediversifieerd beeld. Soms ging het om uitgesproken apologetische geschriften waarin aan geschiedvervalsing werd gedaan. Even vaak ging het echter om zeer genuanceerde stukken. Een echte uitdieping bleef echter aanvankelijk achterwege. Het lijkt duidelijk dat de oorzaak hiervan niet (alleen) lag bij het nog niet beschikbaar zijn van bronnenmateriaal. Vaak namen lokale auteurs bewust een blad voor de mond omwille van de 'gevoeligheid' van het onderwerp. Dit werd soms bij aanvang van een artikel door de auteur zelf expliciet vermeld.

Daar is met name de laatste 15 jaar veel verandering in gekomen. Een kentering ligt rond 1991. Niet enkel de kwantiteit maar ook de kwaliteit van de lokale geschiedschrijving over dit thema is aanzienlijk toegenomen. Dit heeft m.i. te maken met zowel specifieke lokale als landelijke en internationale factoren.

De tijdsafstand wordt groter, het aantal direct betrokkenen neemt af, de kloof tussen wetenschappelijk geschoolde historici en 'amateur'-historici vervaagt, de toename van de nostalgische en recreatieve omgang met het bezettingsverleden doet het sociale taboe afbrokkelen.

Maar ook landelijk en internationaal zijn er factoren van invloed. Vlaamse politici instrumentaliseren het oorlogsverleden vandaag op een nieuwe manier. In plaats van het 'België vs. Vlaanderen' schema, is vandaag het 'democratie vs. fascisme'-schema dominant geworden. Er is een brede politieke wil om een 'herinneringsplicht' te introduceren, gelegitimeerd vanuit een eerder vaag pedagogisch-democratisch discours. En op internationaal vlak zijn er nieuwe dominante thema's. Het beste voorbeeld is uiteraard de jodenvervolging en -uitroeiing, wat uitgegroeid is tot een dominant thematisch paradigma voor de hele periode.

Een belangrijke vraag is echter hoe het lokale onderzoek binnen lokale geheugenontwikkeling de laatste 15 jaar

⁸ Vertaling citaat door auteur – uit: LAURENCE J. KIRMAYER, *Landscapes of memory. Trauma, narrative and dissociation*, in: PAUL ANTZE en MICHAEL LAMBEK, red., *Tense past*, NY/Londen, 1996.

getransformeerd is. Hierover bestaat geen systematisch onderzoek. Het is alleszins duidelijk dat ook vandaag een zekere 'gevoeligheid' aanwezig blijft. Ook nu worden in gemeenteraden discussies gevoerd over welke persoon al dan niet met een straatnaam of monument moeten worden geëerd. En momenteel worden in lokale publicaties erg relevante discussies gevoerd over de interpretatie en omgang met oorlog- en bezettingsverleden. Ook de toenemende aandacht voor WO I is in dit verband relevant, omdat beide bezettingsperiodes met het Interbellum ook steeds vaker als één geheel worden beschouwd.

Het specifieke belang van mondelinge geschiedenis voor een lokaal geheugen

Een vierde en laatste factor die ik zou willen aanhalen, betreft de specifieke rol die orale overlevering en/of mondelinge geschiedenis kan leveren bij de evolutie van een lokaal geheugen. Hier komen we op het complexe terrein van het sociale geheugen⁹ en/of communicatieve geheugen¹⁰. Ook voor dit punt, volgt hier enkel een oppervlakkige aanzet van discussiepunten.

De laatste vijftien jaar is mondelinge geschiedenis als methode explosief gegroeid in Vlaanderen, zeker ook om het oorlogsverleden te benaderen. Dit lijkt mede te worden veroorzaakt door een prangend gevoel van tijdsdruk: het vastleggen van de 'laatste getuigenissen' van oorlog en bezetting. Hoewel dit uiteraard belangrijk is, dreigt hierdoor een gevaar dat mondelinge geschiedenis als instrument onvoldoende gericht wordt ingezet. Mondelinge geschiedenis draait meer om het analyseren van een communicatief/sociaal geheugen dan om het blootleggen van historische feiten. De resultaten van dit soort bevragingen, zeggen meer over de werking van het (lokale) geheugen dan over een historische realiteit.

Tussen 2000-2003 werden o.l.v. professor Bruno De Wever enkele honderden interviews afgenomen aan het departement geschiedenis van de universiteit Gent. Het betrof steeds interviews met gewone Vlamingen, die de bezetting bewust hadden meegemaakt. Er kwamen hieruit erg duidelijk collectieve narratieve patronen naar voor. Een diepteanalyse ontbreekt vooralsnog, maar de confrontatie tussen dit soort collectieve sturende patronen in een collectief geheugen gekoppeld aan historische analyse, kan in belangrijke mate deconstructief werken voor beeld- en mythevorming.

Het specifieke belang van mondelinge geschiedenis voor het

lokale geheugen, ligt m.i. in minstens twee factoren: 1° het zichtbaar maken van (voor buitenstaanders) onzichtbare sociale verbanden die een communicatief geheugen mee vormgeven en 2° het ontrafelen van het complexe verband tussen (nationaal) collectief geheugen en een specifiek lokaal geheugen. Om deze theorie wat concreter te maken, één voorbeeld: welke invloed had de beruchte documentairereeks van Maurice De Wilde rond de bezetting uit de jaren 1980 op het collectieve geheugen van de Vlaming? Dat de impact immens was, lijkt duidelijk. Maar een inhoudelijke analyse is er nog niet. Mondelinge geschiedenis kan dit mee in kaart helpen brengen.

Besluitende opmerking

Deze bijdrage wil meer vragen opwerpen dan antwoorden bieden. Er ligt nog veel onderzoek en debat open voor de complexe wisselwerking tussen diverse vormen en niveaus van collectieve geheugens. In deze korte bijdrage heb ik vier elementen willen omschrijven die mede richtinggevend kunnen zijn om de specificiteit van een lokaal geheugen te omschrijven.

Bij wijze van besluit, toch graag één voorbeeld om de wisselwerking lokaal-nationaal geheugen concreet aan te tonen. Zoals hierboven beschreven, was de transitieperiode (tussen september 1944 en november 1946) m.i. belangrijker voor de naoorlogse beeldvorming dan het bezettingsverleden zelf. Ik stel vast dat vrijwel onmiddellijk na de bevrijding een beeldvorming ontstond rond collaboratie, verzet en repressie/epuratie. De interpretatie van de bezetting ontstond *bottom-up* op lokaal niveau en werd opvallend consistent herhaald in tientallen Vlaamse gemeenten. Het was m.i. dit consistente lokale fundament dat de basis vormde voor de daaropvolgende nationale beeldvorming. Het gaat daarbij – in zeer grote lijnen – om een collectief geheugen met een eerder 'negatieve' beeldvorming rond het verzet en een eerder 'begrijpsvolle' houding t.a.v. de collaboratie. De basis van deze beeldvorming was grotendeels klaar in 1945-46. Mijn stelling is dat deze nationale beeldvorming in Vlaanderen lange tijd zo sterk kon blijven, omdat ze gebetonneerd was in een consistente verzameling van lokale geheugens. Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe de onderlinge relatie later evolueerde en vooral hoe de situatie vandaag is.

Nico Wouters
Coördinator Erfgoedcentrum Lamot
Van Beethovenstraat 8/10
2800 Mechelen

⁹ Zie onder meer: CAROLE CRUMLEY, *Exploring Venues of Social Memory*, in: M. G. CATTELL en J. J. CLIMO, red., *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, Walnut Creek, 2002.

¹⁰ Zie onder meer: JAN ASSMANN, *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, s.d.

Uit vriendschap: De geschiedenis van de jeugd van de jongmangilden tot de parochiale jeugdverenigingen

Henri Vannoppen

Inleiding

Heemkunde Vlaams-Brabant vzw organiseerde in 2006 het onderwijsproject 'De geschiedenis van de jeugd, van de jeugdverenigingen en van de jeugdhuizen'. Dit project werd op proef uitgewerkt voor de leerlingen 5ASO van het Koninklijk Atheneum Zaventem-Kortenberg in het schooljaar 2006-2007. Het is een groepswerk in het kader van onderwijzend leren. De jeugd kan men uit allerlei aspecten benaderen. Per onderwerp hebben we een aantal leerlingen vragen gesteld. Daarbij passen een aantal bronnen en benaderingen rond de geschiedenis van de jeugd, de jeugdverenigingen en de jeugdhuizen. Het schema is toepasbaar bij alle heemkringen in Vlaanderen. Bij het Erfgoeddagthema 'Uit vriendschap!?' passen zeker de jeugdvrienden, de schoolvrienden en de sportvrienden. Een eerste deel van deze studie geeft de evolutie van de jongmangilden tot de parochiale jeugdverenigingen weer.

1. Vragen rond het begrip jeugd

1. Hoe kan men de jeugd omschrijven qua leeftijd in 1900, 1950 en 2009?
2. Wat was de invloed van de leerplicht en van de sociale wetgeving op de term jeugd?
3. Maak een bevolkingspiramide van je gemeente in 2006 en duid daarop de volgende groepen aan: jongeren, volwassenen, derde leeftijd, vierde leeftijd.
4. Omschrijf het verschil in rechten tussen de jongeren en de volwassenen.
5. Zijn er sporen van jongerenemancipatie in de geschiedenis van de gemeente (kiesrecht, verkiesbaarheidrecht)?

2. Jongerenemancipatie of de verovering van de privileges van de volwassenen

In 2008 kon men de Europese bevolking als volgt verdelen:

- jonger dan 14 jaar: 15,5 % (27,6 % op wereldvlak)
- tussen 15 en 59 jaar: 63,4 % (61,8 % op wereldvlak)
- ouder dan 60 jaar: 21,1 % (10,6 % op wereldvlak).

Deze indeling op wereldvlak zou je ook rond 1900 kunnen gebruiken voor Vlaanderen voor wat betreft de jeugd.

De afhankelijkheidslast geeft het verschil tussen de passieven en de actieven. We passen dit toe op Erps-Kwerps:

- 1789: 0,81
- 1800: 0,70
- 1804: 0,93.

Dat betekent dat er in 1789 100 actieven voor 81 passieven zijn. De actieven in deze periode zijn de personen tussen 15 en 65 jaar. Voor de periode na W.O.II omschrijft men de actieven als de groep tussen 20 jaar en 60 (voor de vrouwen) en 65 jaar (voor de mannen). Men studeerde langer en het ouderdomspensioen (60 jaar voor de vrouw, 65 jaar voor de man) werd algemeen. Voor Erps-Kwerps kregen we dan de volgende afhankelijkheidslast:

- 1947: 0,75
- 1961: 0,89
- 1970: 0,92.

In 1970 had men in Erps-Kwerps voor 100 actieven 92 passieven.¹

Vanaf 14 jaar gingen de meeste jongeren in de eerste decennia van de 20ste eeuw werken: een stiel leren of meid spelen in de villa's. De wet op de leerplicht van 1914 hield in dat men tot 14 jaar moest les volgen. Op het platteland waren daar veel uitzonderingen op, vooral wanneer de oogst moest ingehaald worden. Wanneer we een bevolkingspiramide bekijken dan zien we dat de driehoek een rechthoek geworden is en zelfs onderaan de kenmerken vertoont van een omgekeerde driehoek. Het aantal jongeren vermindert en de vergrijzing neemt toe in Vlaanderen. Dit valt ook op wanneer we de Europese cijfers van 2008 met deze op wereldvlak vergelijken. Volwassenen mochten roken, mochten alcohol drinken, mochten op café gaan, mochten naar de cinema gaan en mochten een lief hebben. Waar lag de grens? De plechtige communie en de legerdienst waren in 1920 dikwijls de grenzen om van bepaalde van deze voordelen te mogen genieten.² Op het einde van de 20ste eeuw kwamen er grote veranderingen in de samenleving. De contacten tussen de ouders en de kinderen werden lossier, minder verplichtend van aard. Zo hoefde de vrije tijd niet meer samen te worden doorgebracht. Er kwam een aparte vrijetijdsbesteding voor jongeren en voor volwassenen.

De daling van de kiesleeftijd van 25 jaar over 21 jaar naar 18 jaar wees ook duidelijk op de jongerenemancipatie. Hetzelfde stellen we vast voor de verkiesbaarheidsleeftijd of het recht om verkozen te worden.

3. Vragen rond kinderopvang

6. Wie deed de opvang van de baby in de periode voor de kleuterschool?
7. Is er een kinderkribbe in je gemeente, waar en sinds wanneer?
8. Werkt 'Kind en Gezin' in je gemeente via huisbezoeken of via wekelijkse consultaties bij lokale afdelingen ('de Weeg')?
9. Is er buitenschoolse kinderopvang in je gemeente? Waar en tot welke leeftijd?
10. Hoe worden jongeren opgevangen tijdens de vakantieperiode in de gemeente (sportkampen)?

4. Grootmoeders als kinderopvang, 'de weeg' en sportpleinen

De meeste vrouwen werkten niet buitenshuis zodat opvang niet nodig was. Wanneer de vrouwen toch werkten dan zorgden de grootmoeders meestal voor de opvang. Op hoeves bleef meestal de oudere dochter thuis om voor de jongere te zorgen. In de industriële gemeenten zoals Zaventem kwam er vrij snel een kinderkribbe.³ Vrouwen gingen daar ook veel vroeger in de fabrieken werken. Het Kinderheil ontstond in de meeste gemeenten, o.a. Kortenberg, uit 'De Melkdruppel', een afdeling van het 'Voedingscomiteit' in 1914. In burgerijgemeenten zoals Kortenberg maakten de echtgenoten van de notabelen deel uit van 'De Melkdruppel'. Op nationaal niveau werd het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn in 1919 opgericht. In Kortenberg richtte onderpastoor Biermans in 1925 het Kinderheil op

¹ H. VANNOPPEN, *Wandeling door twee eeuwen Erps-Kwerps*, Antwerpen, 1994, p. 79-81.

² H. VANNOPPEN, *Overgangsrutuelen bij sociale puberteit in Midden-Brabant*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, s.l., 1998, p. 91-92.

³ Lokaal Beleidsplan Kinderopvang Gemeente Kortenberg 2003-2005.

o.l.v. Mevrouw Maertens-Delbaere.⁴ Men sprak er van de 'Weeg' omdat de kindjes er wekelijks gewogen werden. In Erps-Kwerps kreeg deken Geens op 25 oktober 1935 de zilveren medaille van de Leopold II-orde voor zijn medewerking aan het Kinderheil. Later werd het Kinderheil 'Kind en gezin' met eigen verpleegsters, die hun ronde deden bij de jonge moeders.

In de jaren '70 werden onthaalmoeders actief. De grootmoeders waren toen dikwijls nog actief in het economische leven. Rond 1970 waren er de Speelpleinen Kortenberg in Senorab. In de jaren '90 organiseerden de gemeenten buitenschoolse kinderopvang op woensdagmiddag en speelpleinwerking en sportkampen werden gemeentelijk georganiseerd tijdens de vakantiemaanden. In 2003 kregen we aan de hand van het 'Lokaal Beleidsplan Kinderopvang Gemeente Kortenberg 2003-2005' het volgende beeld van de kinderopvang in Kortenberg: Landelijke Kinderopvang Dienst Opvanggezinnen, de Dienst voor Opvanggezinnen De Sterretjes, 3 minicrèches (De Bolleboosjes, De Bijtjes en De Rakkers), 2 kinderdagverblijven (Pagadder bij de vrije school Mater Dei en 't Kapoentje bij de gemeenschapsschool Hertog Jan), de Kinderclub Octopus bij de Gemeenschapsschool Hertog Jan, 7 zelfstandige onthaalmoeders, het jeugdwerk van Chiro en VVKM, de gemeentelijke jeugd- en sportdienst met de speelpleinwerking 'Alles Kids', de 6 basisscholen met voor- en naschoolse opvang en de kinderoppassdienst Gezinsbond Kortenberg. Er kwam een IBO (Initiatief Buitenschoolse Opvang) Kattenkwaad in 2004. Dit was eerst gevestigd in lokalen van het Berkenhof te Kortenberg en in de basisschool De Klimop te Erps-Kwerps. Op 15 december 2006 werd het nieuwe gebouw van Kattenkwaad bij de gemeenteschool De Negensprong te Everberg ingehuldigd. Een uitgebreide kinderopvang vinden we terug in de meeste Vlaamse verstedelijkte gemeenten.

5. Vragen rond kinderarbeid

11. Kwam kinderarbeid in de fabrieken in je gemeente nog voor in de 19de eeuw? In welke sectoren? Breng de nodige bewijsstukken (eventueel foto's) aan.
12. Was er kinderarbeid in de landbouw of bij de middenstand?
13. Deden kinderen vakantiejobs thuis of buitenhuis, betaald of onbetaald? Vanaf welke leeftijd?
14. Werd de wet op de leerplicht misbruikt wegens ge-

brek aan controle?

15. Was de vakantie afgestemd op landbouwwerkzaamheden?

6. Van kinderarbeid naar vakantiejobs

Kinderarbeid kwam vooral in de industrie voor. De steenbakkerijen, de textiel fabrieken, de steenkoolmijnen en de drukkerijen waren daarvoor berucht. In 1843 werkten er in België 54.181 arbeiders in de industrie. 10.514 daarvan waren fabriekskinderen onder de 16 jaar waaronder 690 onder de 9 jaar. In 1896, 7 jaar na de invoering van de wet op de kinderarbeid (1889) bestond één tiende van de 842.000 arbeiders in België nog uit kinderen. Om dan nog niet van de kantwerkscholen te spreken. Het was eerder kinderarbeid dan onderwijs. De wet van 1889 op de kinderarbeid hield de volgende punten in:

- kinderen onder de 12 jaar mochten niet meer in de industrie tewerkgesteld worden
- jongens van 12 tot 16 jaar en meisjes van 12 tot 21 jaar mochten maximum 12 uur per dag werken.
- nachtarbeid was verboden voor jongens beneden de 16 jaar en meisjes beneden de 21 jaar.

De wet van 1889 gold alleen voor de industrie, niet voor de landbouw of voor de huisarbeid.⁵ Wanneer we de arbeidsongevallen nagaan in de Zaventemse fabrieken, dan vinden we hierbij toch ook een aantal kinderen. Op 1 oktober 1839 kwam een 13 jarige jongen om bij een ongeval op de papiermolen Van Bever-Van Gestel. De jongen was in het water gevallen en was door het waterrad op de Woluwe doodgeslagen. Op 27 maart 1854 was er een ongeval in de papierfabriek Lammens. Een werkjongen van 15 jaar "*kwam verongelukt te worden, door zijn onvoorzichtigheid met te willen opklimmen in een openheid alwaar de slinger van het mekanië was draeyende, welke slinger zijne kleeragie (klederen) heeft vastgegrepen en hem geheel heeft verpletterd zodaniglijk dat de dood daarop seffens is gevolgd*".⁶ Zonen en dochters van landbouwers en middenstanders (bakkers en beenhouwers) werden ook geregeld ingezet op het familiebedrijf. Het gezin was voor hen niet alleen de woning en de familieband, maar ze behoorden ook tot de productie-eenheid: de hoeve of de winkel. Mijn grootmoeder Leonie Vannoppen-Vanhoe-gaerden (Erps-Kwerps 1883-1972) of 'Nie van Paikke' vertelde nog dikwijls dat zij als jong meisje, de oudste van 7 kinderen, rond 1895 met haar moeder Maria-Anna Van

⁴ M. OUTTIER, *Het kinderwelzijn in Kortenberg*, Jubileumviering 31 januari 1954 (bewaard in het Erfgoedhuis Kortenberg)

⁵ R. DE HERDT en B. DE GRAEVE, *Kinderarbeid 1800-1914*, Gent (MIAT), 1992, p. 19 en p. 49.

⁶ H. VANNOPPEN, *De geschiedenis van Zaventem, de industriegemeente van Midden-Brabant*, Zaventem, 1981, p. 376.

Audenhoven (Erps-Kwerps 1858-Leuven 1921) of 'Marianneke van Pieke Verkelder' de eg trok om het veld te bewerken. Haar vader Petrus Joannes Vanhoegaerden (Kortenberg 1850-Erps-Kwerps 1918) of 'Paikke Clavet' was 'clavetslager' of 'werkmán bij de ijzerenweg' (spoorwegen) en een extra inkomen was noodzakelijk. Vandaar het landbouwbedrijf van de echtgenote. Wanneer men een paard moest lenen bij rijkere boeren dan moest men volgens 'Marianneke' teveel handdiensten (schoven zetten met de graanoogst, aardappelen steken, aardappelen rapen) in ruil leveren, dus liever zelf de ploeg trekken in plaats van het paard. Kinderarbeid was voor sommige families soms bittere noodzaak. Het gedicht van de liberale Gentse politicus en dichter Julius Vuylsteke (Gent 1836-1903) gaf de harde toestand weer van de kinderarbeid, die eerst rond 1921 in België verdween:

Fabriekgalmen

*De jongen is op zijn tiende jaar.
 Noch lezen, noch schrijven kan hij, voorwaar;
 Mijn vader wint weinig, en moeder is ziek;
 Het kind moet dus mede, naar de fabriek.
 Als draadjesmaker wordt het geplaatst;
 Te midden van 't werktuig, dat ronkt en dat raast;
 "Ach vader, 't is hier zo benauwd ..." Let op!
 Of anders grijpen de riemen uw kop!
 "Mijn oog is zo moede, mijn hoofd is zo zwaar ..."
 Let op, of de tanden grijpen uw haar!
 "Ach vader, ik voel mijn armen verlammen".
 Let op, of ze geraken tussen de krammen!
 De vader gebiedt, het kind zwijgt stil;
 Welhaast weerklinkt een snerpende gil.
 Bloed verft riemen en draad rood.
 Het kind heeft geleden, het kind is ... dood.*

Mijn moeder Marie Vannoppen-Van Tilt (Erps-Kwerps 1911 - Lubbeek 1997) vertelde haar levensverhaal: "Ik deed mijn plechtige communie op 2 april 1922 in de Sint-Petruskerk te Kwerps. Geboren op 5 september 1911 was ik nog geen elf jaar. Ik werd gevormd te Erps op 25 juli 1923. In 1921 was mijn jongste zuster geboren. Mijn moeder was landbouwster. Ik moest op het kind letten en de doeken wassen. Moeder ging op het veld werken of ging eten halen voor de koe. Vanaf 10 jaar moest ik al niet veel meer naar school gaan. Na de plechtige communie moest ik geld gaan verdienen als dienstmeid in de villa's van Kortenberg. Ik was nog geen 14 jaar oud. En ik was niet de enige in mijn dorp".

In de jaren '50 waren vakantiejobs nog niet in. In de jaren '60 gingen jongeren als vakantiejob werken in de horecasector aan de kust, meestal slecht betaald en lange werktijden. De eerste jaren na W.O.I was de wet op de

leerplicht dikwijls nog theorie. Meisjes van 13 werden dienstmeid in de villa's. Landbouwerszonen bleven thuis in drukke perioden. Spijbelen werd meestal niet aangegeven. Sommige schoolinspecteurs deden soms controle. Eerst met de wet van 18 oktober 1921 waarbij de ouders straffen opgelegd werden wanneer ze hun kinderen niet naar school stuurden, kwam er enige verandering.⁷ De rijkswacht trad tijdens het interbellum meestal niet op bij spijbelen of 'brossen'. Heel wat ouders waren zelf weinig geschoold en hadden weinig interesse voor de schoolresultaten van hun kinderen. In 1980 reed de politie rond in Aalst om de leerlingen van het technisch en beroeps-onderwijs uit de cafés te halen. De tijden waren veranderd. De vakanties waren in Vlaanderen afgestemd op de landbouwwerkzaamheden. Voor 1914 was september de maand van de grote vakantie zodat de schoolkinderen konden ingezet worden bij aardappelloogstmaand. De latere grote vakantie in juli en augustus viel ook samen met de landbouwwerkzaamheden op het platteland: juli was de hooimaand en augustus de graanoogstmaand.

7. Vragen rond 'Alleen op stap'

16. Vanaf welke leeftijd ging men alleen naar bals, thé-dansants, fuiven en discotheken? Vergelijk in de verschillende periodes.
17. Hadden de meisjes tijdens de verschillende periodes een chaperon (broer, oudere zuster, moeder) om naar bal, thé-dansant of fuif te gaan?
18. Geef de evolutie van het uur om terug naar huis te keren?
19. Vanaf welke leeftijd mocht men alleen naar de bioscoop gaan, waar en wanneer?
20. Vanaf wanneer gingen jongeren gemengd op vakantie?

⁷ A. STROOBANTS, *Van de wieg tot het graf*, Dendermonde, 1989, p. 25.

8. Van gechaperonneerd naar het bal tot de gemengde vakantie

Rond 1870 was er in de meeste gemeenten nog een aftochtklok. De herbergen moesten op een bepaald uur dicht zijn en er was daarvoor een zomer- en winteruur. De fanfare De Eendracht van Erps hield op 26 april 1874 een groot festival, dat werd afgesloten met een bal. Om 8 uur 's avonds werd het bal geopend: *"Nauwelijks zijn de deuren geopend of het wachtende en van ongeduld reeds morrende volk, stroomt er binnen. In het begin is de zaal zo opgepropt van volk dat het dansen bijna onmogelijk is, doch naarmate de vreemde leden veel vertrekken gaat het beter en er wordt rustig en vrolijk rondgesprongen tot 11 uur wanneer op bevel der politie en zonder den minsten tegenstand het bal beëindigd wordt"*.⁸ 11 uur was de aftochtklok voor de cafés en danszalen.⁸ In de jaren 1970 begon het bal om 20 uur. De zaal zat vol om 21 uur. Tegen 12 uur of tegen 1 uur 's nachts moest de jeugd thuis zijn, volgens de strengheid of de bezorgdheid van de huisvader en om 2 uur was alles gesloten. We krijgen een totaal ander beeld uit Kortenberg in 1995: *"Wat doen jongeren op een vrijdag- of een zaterdagavond? Het cafébezoek dient bij verschillende jongeren ook als aanvang of afsluiter van de uitgaansavond. Ze gaan dan eerst op café zitten met een groep vrienden en rond 24 u wordt er dan vertrokken naar een fuif of een dansgelegenheid. Een gewone fuif kost om en bij de 100 Fr. inkom"*⁹. Men kwam terug thuis om 4 uur 's morgens. In 1920 ging men gechaperonneerd door de ouders of door de oudere broer of zus naar het bal, in 2008 is daar geen sprake meer van. In 2009 trok men gemengd met een tent en liefst voorzien van condooms voor drie dagen naar Rock Werchter. Rock Werchter ontstond in 1975 met Herman Schueremans. Tot 1998 was het jongerenfestival Torhout-Werchter gespreid over twee lokaliteiten, vandaar de dubbelnaam. De jeugd omschreef het als volgt: *"Torhout-Werchter is veel meer dan live muziek. Het is een soort modern bedevaartsoord. Het Lourdes van jonge mensen"*. De jongeren zijn in Vlaanderen geëmancipeerd.

⁸ Het verslag van het festival van De Eendracht (de verdwenen fanfare van de 'Polen') te Erps op 26 april 1874 bleef bewaard in het Erfgoedhuis Kortenberg.

⁹ Wat op zaterdagavond? Het uitgaansleven van de Kortenbergse jeugd onder de loupe genomen, in: *Jaks (Jongerenmagazine van de Kortenbergse Jeugdraad)*, s.l., nr. 2, juni 1995, p. 3.

9. Vragen rond jeugdverenigingen

21. Waren er patronaten in de gemeente? Waren ze parochieel ingericht? Welke activiteiten werden er georganiseerd? Wanneer ontstonden en verdwenen ze?
22. Welke rol speelden de onderpastoors in de patronaten?
23. Waren er scoutsverenigingen in de gemeente en wanneer ontstonden ze?
24. Waren de scoutsverenigingen gemengd of niet?
25. Waren er Chiro-afdelingen in de gemeente? Ontstaan, activiteiten, lokalen?
26. Waren er BJB-, later KLJ-afdelingen in de gemeente? Ontstaan, activiteiten, lokalen? Tot welke sociale groepen richtten ze zich?
27. Waren er KAJ- en VKAJ-afdelingen in de gemeente? Ontstaan, activiteiten, lokalen? Tot welke sociale groepen richtten ze zich?
28. Waren er Rode Valken of andere socialistische jeugdverenigingen in je gemeente?
29. Waren er liberale jeugdverenigingen in je gemeente?
30. Waren er Vlaams-nationalistische jeugdverenigingen in je gemeente?

10. Vier bewegingen hadden hun invloed op de jeugdbeweging in Vlaanderen

In de 18de eeuw vonden we jongmangilden of schuttersgilden van ongehuwden. Deze verdwenen meestal onder de druk van de geestelijkheid. Alleen in Leefdaal bleven ze bestaan als de 'Jefkes'. In de 19de eeuw speelden de jongeren een belangrijke rol bij het 'befjagen' of de charivari in het dorp.

Vier bewegingen drukten hun stempel op het ontstaan van de georganiseerde jeugdbeweging in Vlaanderen:

- de Duitse Burschenschaften, studentengroepen, die in het begin van de 19de eeuw optrokken om hun vaderland te verdedigen tegen de Napoleontische overheersing.
- het 19de eeuwse studentenréveil met de katholieke Vlaamse studentenbeweging. Albrecht Rodenbach was hier rond 1875 de belangrijkste

voorman van. Het was de tijd van de Blauwvoeterij.

- de Duitse Wandervogelbeweging rond 1900 met de nadruk op een natuurlijke levenswijze, een antiautoritaire geest en de afwijzing van de sociale gelaagdheid.
- de padvinderij of scouting in Groot-Brittannië met Baden Powell.¹⁰

11. Het scoutisme in Vlaanderen

De Engelsman Robert Baden Powell richtte op 31 juli 1907 de scouting op. Op Brownsea Island trokken 21 jongens op bivak samen met Robert Baden-Powell. Dat was iets wat in die tijd alleen door militairen gedaan werd. Hij schreef het boek 'Aids to scouting', dat een bestseller werd. Hij maakte kennis met de Boys Brigade en het bivak van Brownsea Island inspireerde hem tot het schrijven van 'Scouting for boys'. Rond 1909 waren er meer dan 100.000 jongeren lid van de scouting. Voor jongens van 8 tot 10 jaar werd het Welpenspel ontworpen. Baden-Powell zag scouting als aanvulling op hun normale opvoeding, zodat de kinderen hun volledig potentieel konden ontwikkelen in allerlei praktische vaardigheden en uitdagingen die er anders niet waren.¹¹

Frans Smets als scout te Kortenberg in 1925. Hij was patrouilleleider van de Eekhorentjes. Zijn Master was Louis Salens en diens assistent was Henri Mommaerts, die hem als Master zou opvolgen. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Het scoutisme had vooral succes in de steden en in de burgerij. De tegenstelling katholieken - niet-katholieken of de levensbeschouwelijke tegenstelling in de Belgische politiek of het oude rechts en links speelden ook mee in de scoutbeweging. De niet-katholieke groepen verenigden zich tot de 'Boy Scouts de Belgique' (BSB). In 1910 richtte E.H. J. Petit de eerste katholieke scoutsgroep op: 'Belgian Catholic Scouts' (BCS).

In 1912 werden de 'Belgian Catholic Scouts' vervangen door de 'Baden-Powell Belgian Boy Scouts' (BPBBS) met J. Corbisier als eerste Chief-Scout. De eerste Vlaamse katholieke scoutsgroep werd in 1913 gesticht door Georges de Hasque in Antwerpen. De eerste katholieke meisjesafdeling van de scouts ontstond in 1915 o.l.v. Pater M. Verpoorten in de Brusselse Marollenwijk. De meisjes-scouts organiseerden zich in de 'Baden Powell Belgian Girl Guides' (BPBGG). In 1916 stichtte Georges de Hasque in Antwerpen de BPBBSS (Baden Powell Belgian Boy and Sea Scouts). Dit was een reactie op de SSB 'Sea Scouts de Belgique' (SSB) opgericht in 1913. In 1919 ontstond de eerste Vlaamse groep in Leuven onder leiding van E.H. De Neuter. Door taalproblemen splitsten de katholieke scouts in 1930 in twee federaties: een Vlaams Verbond der Katholieke Scouts (VVKS) onder leiding van Maurits Van Haegendoren en een Franstalige 'Fédération des Scouts Catholiques'. In 1934 kocht VVKS het domein De Kluis te Sint-Joris-Weert. De BPBGG of de Katholieke Meisjesgidsen van België splitsten eveneens. In 1939 ontstonden aldus de Katholieke Vlaamse Meisjesgidsen. Later sprak men van het VVKM (Vlaams Verbond van Katholieke Meisjesgidsen). In 1973 kwam er een gezamenlijke structuur als VVKM-VVKS. In 1982 werd het zelfs de VVKSM het Vlaams Verbond van Katholieke Scouts en Meisjesgidsen. In 2006 werd de officiële naam 'Scouts en Gidsen Vlaanderen'. Scouts en Gidsen Vlaanderen telde in 2006 72.000 actieve leden.¹²

Rond 1910 ontstonden de 'Girl Guides' of de Meisjesgidsen als vrouwelijke tegenhangers van de scouts. Ze zijn op wereldvlak georganiseerd in The World Association of Girl Guides and Girl Scouts (WAGGGS). In vele landen werd de werking van Scouts en Gidsen inmiddels gemengd.

¹⁰ L. VOS en L. GEVERS, Historische schets van het georganiseerde jeugdleven in Vlaanderen, in : *Ons Heem*, s.l., 1995, p. 53-56.

¹¹ P. PIRYNS, De kreet van de knolraap, in : *De waanzinnige twintigste eeuw*, Roeselare, 1999, p. 15-21. (Baden-Powell)

¹² M. COPPIETERS, Vlaams Verbond van Katholieke Scouts, in : *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt, 1973, p. 1825.

In 2007 waren er meer dan 38 miljoen Scouts en Gidsen over de hele wereld. Ze zijn georganiseerd in de World Organisation of the Scout Movement, de grootste vereniging ter wereld geworden (WOSM). In 2007 werd in alle landen het 100-jarig bestaan gevierd met de Jamboree 2007 onder de leuze 'One World One Promise' rond het thema vrede en wereldbroederschap. De grote viering had plaats in Brussel op zondag 29 april 2007 op de Heizel in aanwezigheid van Prins Filip en Premier Guy Verhofstadt met ongeveer 100.000 scouts. Het werd georganiseerd door de vijf scouts- en gidsenverbonden:

- FOS of Federatie Open Scouting
- Scouts en Gidsen Vlaanderen
- Les Scouts et Guides Pluralistes
- Les Scouts
- Les Guides Catholiques de Belgique.¹³

De scouts van Kortenberg vierden het 100-jarig bestaan met een groepsfeest op 17 maart 2007 te Kortenberg. De afdeling telde toen 275 leden, waarvan 35 jongeren in de leiding. Iedere oud-scout en oud-gids werd toen in uniform verwacht.

Logboeken van scoutafdelingen leren ons heel wat over jeugdwerking. In 1939 werd de scoutsgroep Sint-Lutgardis opgericht te Steenokkerzeel. Op 24 juli 1939 was er een vergadering bij de onderpastoor van Steenokkerzeel. Men wou een verkennersgroep oprichten en Philip Tissyn, raadslid bij het verbond Leuven was ook aanwezig. De leider moest minstens 21 jaar zijn en Albert Verhoeven aanvaardde dit. Scout Prosper Peeters stierf op kerstdag 1939 aan een appendicitis. Zijn begrafenis vinden we terug in het logboek: "Op de feestdag van de H. Onnozele Kinderen hebben wij hem in de eerste witte sneeuw begraven. Afgevaardigden van Kortenberg kwamen met hun vlag. Ook Pater Canisius, destijds aalmoezenier bij de familie van Habsburg (keizerin Zita), had zijn patrouille uit

Brussel door twee jongens laten vertegenwoordigen. Een half jaar lang zou de plaats van Prosper bij de Sperwers open blijven. Op plechtige vergaderingen stond op een driepikkel in ons midden, zijn hoed en een bordje met zijn naam". Eind augustus 1940 kwam de aalmoezenier terug van een vergadering bij de districtleider. Hij bracht ook richtlijnen mee en een 'Schein', waarin de Feldkommandant van Leuven toeliet om aan scouting te doen buiten alle politiek om. Op zaterdagmiddag 12 april 1941 was er een Paaskamp in Humelgem met 27 mannen. Drie verkenners kregen toen bij het kampvuur hun totem of scoutsnaam: Jan Godts werd 'Stormende Beer', Frans Verhoeven werd 'Dappere Panter' en Reimond Degreef werd 'Krijsende Gier'. Het huidige lokaal van de scouts is de Drakenburcht.¹⁴

Kamp van de Kortenbergse scouts tijdens het interbellum. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

De Meerbeekse scoutsafdeling Sint-Antonius met links Emiel Gielis en midden André Peninckx. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹³ Scouts bezetten Brussel, in : *De Standaard*, 28-29 april 2007, p. 10

¹⁴ P. DEGRAEVE, *Zestig jaar 'Skoeten' te Steenokkerzeel*, s.l., 1998, p. 51-54.

De Scouts van Kortenberg werden in 1920 opgericht door Louis Salens en Henri Mommaerts met de hulp van pastoor Lens en onderpastoor Matheve. In 1965 richtte Marie-Thérèse Bruyninckx de Gidsen op te Kortenberg. In 1962 verscheen het maandblad De Vlag. De Scouts en Gidsen Kortenberg hadden eerst hun lokalen in het Parochiecentrum van Kortenberg. In 1987 kwamen de nieuwe lokalen Elzenbroek in de Populierenlaan. In 2000 was de scoutbeweging gevestigd in haar nieuwe lokalen in de Colombastraat bij de sporthal en in Elzenhoek. Deze laatste vestiging is ondertussen ook reeds verdwenen.¹⁵

Hugo Schillebeeckx uit Kortenberg, de basislegger van het scoutisme in Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

In 2001 telden de Scouts Kortenberg 291 leden tegenover 200 bij Chiro Erps-Kwerps en 138 bij Chiro Everberg.¹⁶ In Meerbeek had men de scoutafdeling Sint-Antonius. Ze droegen het beeld van Sint-Antonius in de processie. De grondlegger van het scoutsleven in Meerbeek was Schillebeeckx uit Kortenberg. Het 'platen kot' tegen de Dorpsstraat, waar nu de nieuwe Wijnegemhofstraat ligt, was het scoutslokaal. De Meerbeekse scoutafdeling bestaat niet meer.

De oprichting van de scouts te Meerbeek. Verz. Van Tricht, Kortenberg

De scouts van Meerbeek na W.O.II bij de eerste mis van E.H. Maurits Ermgodts te Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

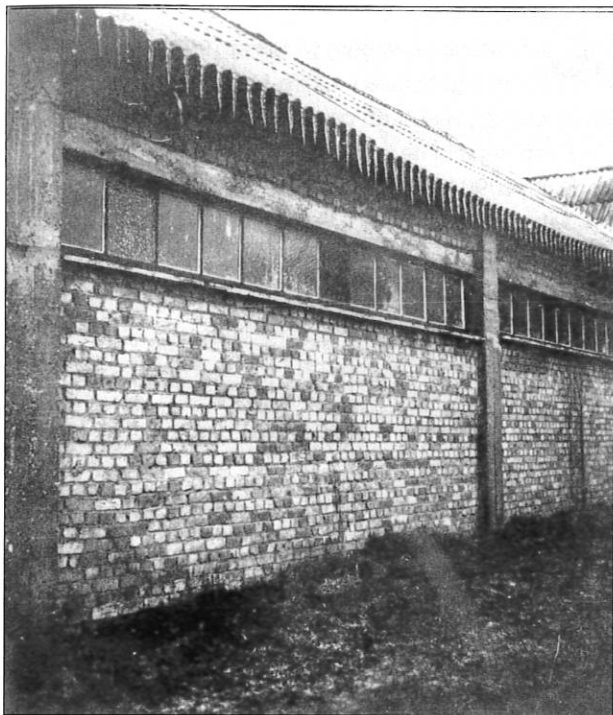
De scouts van Meerbeek droegen het beeld van Sint-Antonius de Eremit in de processie te Meerbeek. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

In verschillende gemeenten zijn ook zeescouts actief. In Leuven is ook het Scoutmuseum gevestigd.

FOS of de Federatie Open Scouting omvat de pluralistische scouts en gidsen in Vlaanderen. De Pepijn in Landen en De Leeuwkens in Linden behoren tot de FOS.

¹⁵ Werkingsverslag 2000 bij het Jeugdwerkbeleidsplan Kortenberg 1999-2001.

¹⁶ Het Kortenbergse Jeugdwerkbeleidsplan 2002-2004, p. 5.

Het scoutslokaal van Meerbeek. Verz. André Penninckx Meerbeek

12. Van patronaten tot Chiro

De Chiro ontstond uit de 'patronaten' van de 19de eeuw. Ze probeerden op zondag wat ontspanning te bieden aan de plaatselijke jeugd naast godsdienstige en andere vorming. Men inspireerde zich op het buitenland: 'Oeuvres de Jeunesse' in Frankrijk, 'Oratorio's met Don Bosco' in Italië en 'Gesellenvereine' in Duitsland. Rond 1850 werd het Sint-Jacobuspatronaat in Gent opgericht als eerste patronaat in Vlaanderen. Het patronaat werd parochiaal

georganiseerd en er was geen nationale vereniging. Er kwam in de 20ste eeuw een nationaal tijdschrift *Het Katholiek Patronaat*. De grote vernieuwer was E.H. Jos Cleymans, algemeen secretaris van het Jeugdverbond voor Katholieke Actie. Hij wordt beschouwd als de stichter van de Chiro. In oktober 1934 lanceerde hij in het tijdschrift *Het katholiek patronaat* als eerste de term Chirojeugd. Dit jaartal wordt dan ook als het stichtingsjaar van de Chiro genomen. Cleymans voerde de spelen in open lucht in, de Christus-Koninggedachte, de Griekse letters Chi en Ro en de uniformen. De naam Chiro kwam van de twee eerste letters van Christus in het Grieks. Het oorspronkelijk logo van de Chiro was PX. Op het platteland sprak men van de PX. In 1936 werden de gewestelijke verbonden opgericht. In 1939 werden de patronaatsactiviteiten Chirojeugd genoemd. In maart 1941 verscheen het eerste nummer van het nieuwe blad *Mededelingen van Chirojeugd*. In 1946 werd de Chiro officieel erkend. Op korte tijd groeide het aantal groepen van 200 tot 500. In de jaren '70 kregen de jongens- en meisjeschiro één structuur: Chirojeugd Vlaanderen.¹⁷

In St.-Stevens-Woluwe werd de Chiro Sint-Jan Berchmans voor jongens opgericht in februari 1943 door onderpastoor Flor De Ley. In 1947 volgde de meisjeschiro Sint-Stefaan. In Zaventem ontstond de Chiro uit de patronaten van de parochies Sint-Martinus en Sint-Jozef. Chiro Erps-Kwerps werd gesticht in 1945. De oorsprong was ook hier een patronaat: "*Spanningen in de leidersploeg van Jong-KAJ zetten Gaston Eysermans en Jef Poels ertoe aan de groep te verlaten. Pieter Buyserie, die toendertijd seminarist was, kreeg het lumineuse idee om een patronaat op te richten. Een soort jeugdvereniging onder de hoede van de onderpastoor 'oem de kadees van de baan te aave'. Wat misschien ook een rol speelde in het ontstaan van de Chiro was de Eucharistische Kruistocht. Sommigen van*

Het Patronaat te Bertem voor W.O.II. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹⁷ W. BAETEN, *Patronaten worden Chiro. Jeugdbeweging in Vlaanderen 1918-1950*, Leuven, 1993.

M. DE VROEDE en A. HERMANS, *Vijftig jaar Chiroleven 1934-1984. Aspecten uit verleden en heden van een Jeugdbeweging*, KADOC-jaarboek 1984, Universitaire pers Leuven, 1985.

haar leden stapten over naar de Chiro bij haar ontstaan. Pieter Buyserie hoorde verhalen vertellen over de Chiro-werking. Hij gaf zijn wens door aan Eysermans en Poels: 'Kan dat in Erps-Kwerps ook?' Onderpastoor De Cannière was daar wel voor te vinden. Gaston Eysermans ging in de St.-Albertusschool te Leuven eens kijken hoe het er aan toeging. Hij maakte daar kennis met Ward Van Roey, nationaal Chiro-hoofdleider. Ward Van Roey zorgde voor de strakke uitbouw van de Chiro toendertijd. Hij baseerde zijn thema's op 3 kernwoorden: romantiek-tucht-zang. Zo werd begin maart 1945 het patronaat omgevormd tot de Chiro. De Chiro was één groep van 15-18 jarigen, wel onderverdeeld in vendels (Kwerps, Erps centrum en Statie Kortenberg). Vendels zijn groepen van 5 tot 7 man. In welk vendel je terecht kwam, hing af van de plaats in Erps-Kwerps waar je woonde. Deken Geens liet niet toe dat de leden een uniform droegen. Dat deed te veel denken aan het oorlogsverleden, dat men liefst wou vergeten. De eerste hoofdleider was Pieter Buyserie en de eerste proost E.H. De Cannière. De groepsvlag was een schenking en kostte 80 fr¹⁸. In 1954 kwam er een trommelkorps. De Chiro ging vanaf de jaren '50 op kamp. De meisjes-Chiro ontstond in Kwerps in 1956. Ze kregen van pastoor Proost een lokaal in de pastorij van Kwerps.

Het was eerder een Kwerpse aangelegenheid. In 1961 verdween deze groep. In 1962 herbegon de Meisjes-Chiro Erps-Kwerps in het Suskeshuis te Erps waar ook de Chiro-jongens hun stek hadden. In 1976 kreeg Chiro-Erps-Kwerps lokalen naast de sporthal van Erps-Kwerps en later ook in de Klapstraat. In 2001 keurde de gemeenteraad van Kortenberg de nieuwe Chirolokalen in de Kwerpsebaan goed. De Chiro-jongens van Everberg werden opgericht in 1952. Ze hadden hun lokaal in de paro-

chiezaal en later in de nieuwbouw naast de parochiezaal. De Chiro-meisjes Everberg waren in 1997 gevestigd in de oude kloostergebouwen. Chiro-Meerbeek werd in 1978 opgericht. Ze waren de opvolgers van de K.L.J.-meisjes. Ze zaten eerst in de feestzaal van Meerbeek. In de jaren '90 kregen ze een nieuwbouw in de Louis Andriesstraat te Meerbeek. Deze afdeling is verdwenen.

Besluit

Jeugdverenigingen ontstonden vrij laat. Het begon met de schuttersgilden waar de ongehuwden zich organiseerden als de jongmangilden. In de 19de eeuw ontstonden dan de eerste parochiale verenigingen, de patronaten. Ze waren duidelijk aan een parochie gebonden. Hieruit ontstond de Chiro. Daarnaast kreeg men de scoutsbeweging, die wat het katholieke deel betrof, eveneens aan een parochie gebonden was. Zij zullen na W.O.I de concurrentie ondervinden van de standsgebonden jeugdorganisaties.

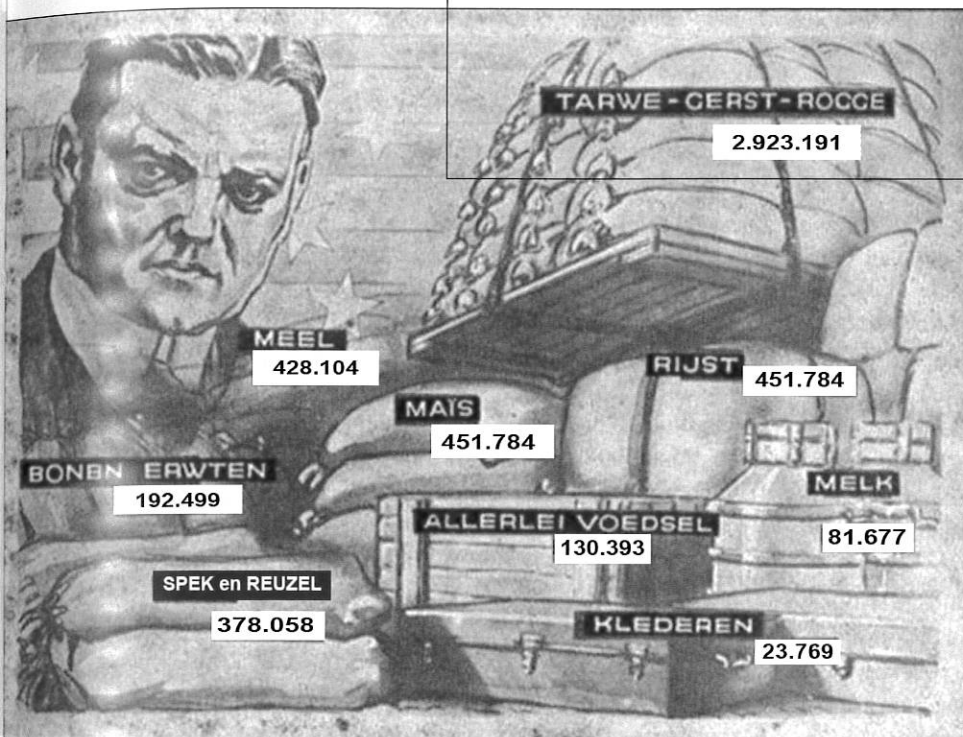
Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

De Chiro van Erps-Kwerps. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

¹⁸ J. DEVER, B. ROELS en BETS, *40 jaar Chiro Erps-Kwerps. Een historisch overzicht*, s.l., 1985, p. 4-6.

Uit vriendschap:?! Voedselhulp aan de bevolking in 1914-1918

Totale hoeveelheid (in tonnenmaat uitgedrukt) van de ladingen van verschillende waren die tussen 1 november 1914 en 31 oktober 1918 door de "Commission for Relief in Belgium" naar België werden opgestuurd. Verz. K. van den Bossche

Karel van den Bossche

Van 1 november 1914 tot augustus 1919 werd door de zorgen van de "Commission for Relief in Belgium" 3.351.295 ton graan en meel, 1.804.599 ton andere voedingswaren, 23.769 ton klederen en 38.651 ton in de statistieken als varia vermeld, in totaal 5.174.431 ton, ter beschikking gesteld van de hongerige en behoeftige bevolking van België én (vanaf 1915) Noord-Frankrijk.¹

Totale hoeveelheid (in tonnenmaat uitgedrukt) van de ladingen van verschillende waren die door de "Commission for

Relief in Belgium" naar België werden opgestuurd.

De zendingen namen een aanvang op 1 november 1914 en werden zonder onderbreking tot op 31/8/1919 voortgezet. Getallen opgegeven door G.I. Gay, The Commission for Relief in Belgium, 2de deel, bladzijde 486, die een volledig en gedetailleerd relaas geeft van het verzenden en van het verbruik in België en in het Noorden van Frankrijk van al de waren en voorwerpen die bestemd waren voor de burgerbevolking van de bezette landen. In de linker bovenhoek, portret van H. Hoover.²

¹ G. GAY, *The Commission for Relief in Belgium*, Stanford University Press, Stanford University, California, 1929, II, p. 486.

² *Ibidem*, p. 486.

Waarom die hongersnood ?

De periode 1846-1880 is te beschouwen als de periode tijdens dewelke de traditionele landbouw in België zijn grenzen had bereikt.³

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw was de landbouwproductie met een jaarlijkse procentuele groei van 0,85 % een niet onaardige meeloper in het Europese peloton.⁴

Omdat in dezelfde periode de bevolking nog sneller steeg (0,97 %)⁵ en de graaninvoer toen nog vrij beperkt was, bleef in de landbouw de klemtoon liggen op de productie van basisvoedsel.

In het derde kwart van de 19de eeuw vertraagde de groei van het landbouwproduct van 0,85 % naar 0,68 % per jaar. Tussen 1846 en 1880 nam de akkerbouwproductie nog slechts met 17,2 % toe.

Essentieel veranderde er weinig. Toch is de bevolking in dezelfde periode jaarlijks met 0,71 % toegenomen zonder dat er nog voedselcrises van het type uit 1846 plaatsvonden. Hoe kan deze ontwikkeling worden verklaard ?

Vooreerst waren er na 1846 geen rampzalige misoogsten van broodgranen of aardappelen meer. Bovendien nam de invoer van graan gevoelig toe; vervolgens steeds sneller in de twee volgende decennia.⁶

De spanning tussen voedselbevoorrading en bevolkingsgroei, die naar het midden van de 19de eeuw vrij precair was geworden, werd nu minder intens. Tot op zeker hoogte begon opnieuw een keuze-element mee te spelen in het bepalen van het productiepakket. De rol van de landbouw als producent van basisvoedsel verloor tijdens deze peri-

ode deels zijn absolute prioriteit van voorheen. De eigen graan- en aardappelproductie bleef zeer belangrijk in de nationale voedselvoorziening, maar de graaninvoer werd een steeds belangrijker complement.

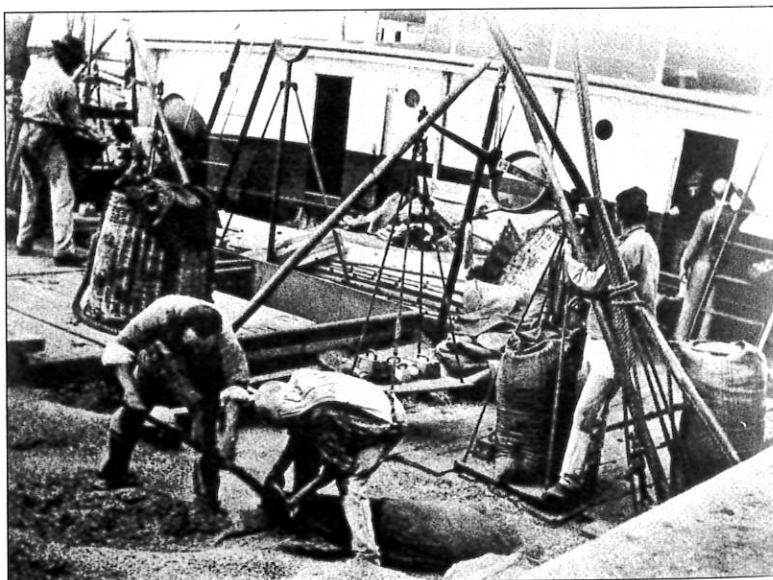
Op het gebied van productiviteitswinsten en technologische innovatie was er in de landbouw voor de periode 1846-1880 nauwelijks enige vooruitgang te bespeuren.⁷

Globalisering? Niets nieuw onder de zon: Agricultural Invasion

Een cruciale ontwikkeling in de landbouwgeschiedenis van de afgelopen twee eeuwen was de Agricultural Invasion. Vanaf de jaren 1870-1880 overspoelde goedkoop graan uit de Verenigde Staten – en in mindere mate ook uit Canada, Australië en Rusland – massaal de West-Europese markten.

De afzetmarkt voor landbouwproducten evolueerde zo van een regionale naar een wereldmarkt. De gevolgen voor de Belgische landbouw bleven niet uit: de netto-invoer van broodgranen steeg in ons land van 89.000 ton in 1865 tot anderhalf miljoen ton aan de vooravond van de Eerste We-

Graanoverslag in de Antwerpse haven rond 1890. De graaninvoer steeg door de bevolkingstoename en het verhoogde welvaartspeil. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Nieuwste Tijd*, 13, Fibula – Van Dishoeck, 1978, p. 245.

³ M. GOOSSENS, *De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in regionaal perspectief, 1812-1846. Een analyse op basis van de ontwikkeling van het regionaal landbouwprodukt*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U. Leuven, Leuven, 1989, 2 vol; uitgegeven als: IDEM, *The Economic Development of Belgian Agriculture: A Regional Perspective, 1812-1846*, *Studies in Belgian Economic History II*, Koninklijke Academie voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten van België, Brussel, 1992, 443 p., p. 259.

⁴ J. BLOMME, *De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw, 1880-1980. Een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U. Leuven, Leuven, 1988; uitgegeven als: IDEM, *The Economic Development of Belgian Agriculture 1880-1980. A Quantitative and Qualitative Analysis*, *Studies in Belgian Economic History III*, Koninklijke Academie voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten van België, Brussel, 1992, 501 p., p. 283.

⁵ M. GOOSSENS, *o.c.*, p. 166.

⁶ J. BLOMME, *o.c.*, p. 203.

⁷ *Ibidem*, p. 282.

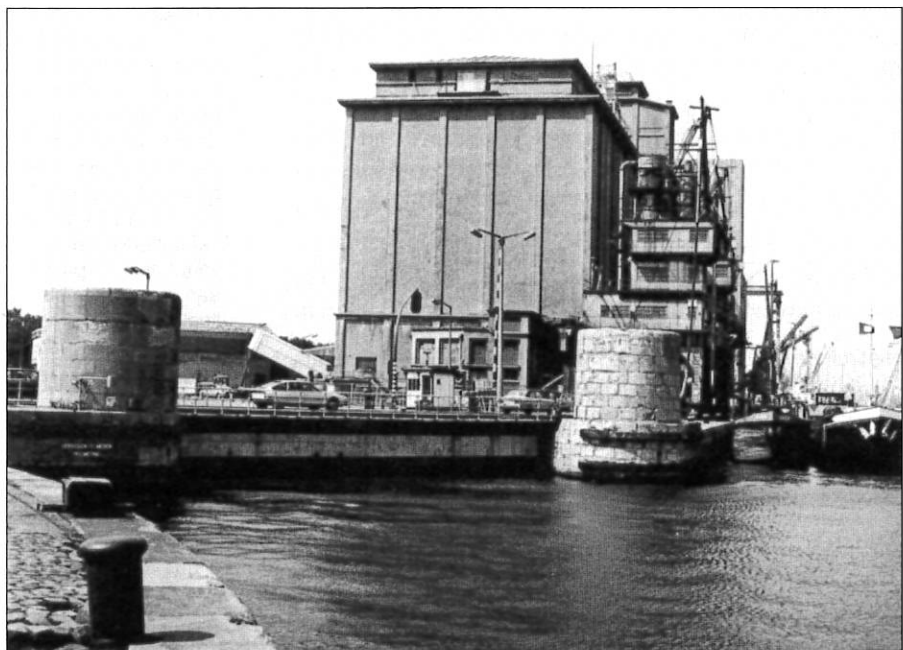
reldoorlog. Naarmate de invoer toenam, zakten de prijzen. Een tarwebrood van één kilo kostte in 1880 een halve frank. Vijftien jaar later was dat nog de helft.

De globalisering van de markt voor landbouwproducten bood heel wat voordelen: massale hongersnoden verdwenen van het Europese toneel, productieoverschotten werden elders afgezet, het basisvoedsel werd aanzienlijk goedkoper. Voor de Belgische landbouwer, die nog sterk op de graanteelt was gericht, betekende de internationale concurrentie echter een stelselmatige vermindering van zijn inkomsten. Ondanks het protest kozen de regering en het jonge Ministerie van Landbouw, opgericht in 1884, tijdens de Agricultural Invasion niet voor het volledig terugschroeven van de vrijhandel. Ze opteerden veeleer voor een beperkt en selectief protectionisme.

Sociale rust

Goedkoop basisvoedsel betekende sociale rust en geen druk om de arbeiderslonen in de industrie- en dienstensector te verhogen, dus werd de import van broodgranen vrijgelaten. Via selectieve douanetarieven trachtte de overheid de landbouw te heroriënteren naar meer winstgevende marktsegmenten, met name veeteelt, zuivel en vlees. Dat betekende dat de Belgische landbouw zijn rol als producent van basisvoedsel definitief opgaf.

Royerssluis (1907) met verrijdbare roldeur aan bovenhoofd of dokkant; op de achtergrond het oudste graanmagazijn (1895) van S.A.M.G.A. met de twee verrijdbare graanzuigers (1941); Archief Technische Dienst van de Haven, Antwerpen
Industriële Revoluties in de Provincie Antwerpen – Roland Baetens – 1984-biz. 334.

Het belang van de landbouwsector in de totale werkgelegenheid nam tijdens de lange negentiende eeuw aanzienlijk af. Waar in het begin van die eeuw circa 60 procent van de voltijdse actieve bevolking in de primaire sector werkte, was dat in 1910 gezakt tot amper 22 procent. Onder invloed van de industriële expansie en de economische hoogconjunctuur verlieten talrijke landarbeiders en landbouwerszonen de boerenstiel. Het aantal arbeidskrachten in de landbouw daalde van 773.000 in 1896 naar 582.000 in 1910.⁸

Industriële revolutie en landbouw

De industriële revolutie deed zich, na Engeland, het eerst voor in België en de industriële expansie bracht met zich mee dat een groot deel van de bevolking direct afhankelijk werd van de industriële activiteit.

Doordat het toenmalige liberale politieke beleid in ons land ervoor zorgde dat er geen invoerheffingen werden ingevoerd, daalde de prijs die de Belgische landbouwer ontving voor 100 kg tarwe. Deze lage prijzen zorgden voor een grote crisis in de landbouw in België in de jaren 1880. Niettegenstaande deze prijsdalingen besteedde de gemiddelde Belg in 1890 nog 60% van zijn uitgaven aan voedsel. Voor de arbeiders lag dit nog 15 % hoger. Dit is de belangrijkste reden waarom het beleid niet geneigd was om invoerheffingen in te voeren op granen.⁹

⁸ Vlaams Informatiecentrum over Land- en Tuinbouw, september 2004.

⁹ D. LIPS, *Op zoek naar meer diervriendelijke veehouderij in de 21ste eeuw*, Dissertationes de Agricultura God, Thesis, s.l., 2004, p. 4.

De Belgische landbouw had onherroepelijk zijn primordiale rol als producent van basisvoedsel verloren.¹⁰

De Agricultural Invasion, d.i. de aanvoer van Amerikaanse tarwe, waartegen onze landbouw niet vermocht te concurreren, was sedert ca. 1870 ingezet.¹¹

De hoge landbouwprijzen in Europa hadden de productie van graan in de overzeese gebieden aangewakkerd, vooral toen de vervoerprijzen zo laag werden dat de Europese markt onmiddellijk binnen het bereik kwam. Het vervoer van 1000 kg graan tussen Chicago en Liverpool kostte in 1872 79^{1/3} fr., in 1900 nog amper 20 fr. Spoorwegen openden de ver afgelegen gebieden van Rusland, zodat ook uit het Oosten meer en meer graan naar ons toekwam. Amerika bouwde reusachtige silo's met het oog op een rationele export naar Europa. Dankzij dergelijke organisatie konden steeds meer nieuwe landerijen in bebouwing genomen worden. Tussen de periode 1855-'60 en het jaar 1888 steeg de gemiddelde tarweopbrengst in de ontwikkelde wereld van 425 miljoen hl. tot ongeveer 800 miljoen hl. En de evolutie ging bestendig verder. Antwerpen werd een zeer voorname aanvoerhaven van graan. Terwijl in de periode 1861-'70 de gemiddelde import 328.026 ton bedroeg, was deze in de periode 1881-'90 reeds geklommen tot 1.308.350 ton en in de periode 1891-1900 tot 1.991.757 ton. Het sterk verhoogde aanbod op de Belgische en Europese markt bracht een scherpe prijsdaling teweeg.

De gemiddelde prijs van 100 kg tarwe bereikte in de periode 1871-'80 een maximum met 30,90 fr. – bewijs dat de Agricultural Invasion nog niet op gang was – om daarna zeer sterk te dalen: in de periode 1881-'90 was de prijs reeds met ongeveer één derde verminderd, nl. tot 21,70 fr. om gedurende de volgende tien jaar nog af te nemen, nl. tot 17,50 fr. Het was in 1894 dat het minimum werd genoteerd: 13,60 fr.¹²

Inwendige wijzigingen

Niet minder belangrijk zijn de inwendige wijzigingen; met als voornaamste de beperking van het areaal ingenomen door de tarweteelt. In 1880 waren het nog 275.000 hectaren, d.i. een gemiddelde van de periode na 1846; in 1895 was dit cijfer tot 185.000 gedaald en in 1910 tot 161.000.¹³

Ontwikkeling van de Antwerpse haven

Via Antwerpen kwamen de voedingswaren binnen, welke onze eigen landbouw tot diepgaande hervormingen verplichtten. Het hoeft dus niet te verwonderen dat de Antwerpse haven grote uitbreiding kreeg.

Kaart: Havenplan van Antwerpen (1914); Technische Dienst van de Haven, Antwerpen. De zwaarste hefwerktuigen zijn speciaal aangekend: de kraanbok van 120 T (1878-1935) en de twee kranen van 40 T (1867-ca. 1914 en 1884-1926). Het kanaal Schelde-Maas werd net vóór het Kattendijkdok ontworpen, vandaar dat het tracé nauwkeurig in het verlengde van de Kattendijksluis ligt. Het nummeren der kaaien gebeurde op voorstel van de Kamer van Koophandel in 1879, met de doorlopende nummeringen 1-12, 13-24, 25-40. Door collegiale beslissing van 9.2.1907 werd de intussen voortgezette nummering vervolgd: nrs. 64-73 voor de huidige pare nrs. 124-100 in tegenwijzerszin en nrs. 74-77 voor de huidige onpare nrs. 101-111. Het voorlopig talud dwars in het Albertdok ter hoogte van de zuidkant van de ingang van het Schuldok voor Lichters, droeg de nrs. 78-79. Pas na 1927 werd voor het havengedeelte ten noorden van het Lefèbrevdok en het Amerikadok een nieuw systeem ingevoerd, vanaf nr. 100: pare nummers aan de oostkant; onpare nummers aan de westkant. In Londen, Rotterdam, en Hamburg gebeurt de ligplaatsaanduiding per dok.

Industriële Revoluties in de Provincie Antwerpen – Roland Baetens – 1984 – p. 320.

De haven moest dringend vergroot worden om de steeds toenemende trafiek te verwerken. In 1881 had men het Kattendijkdok uitgebreid. Spoedig daarna werden het Azia-, Lefèbre- en Amerikadok geopend, naast nieuwe droogdokken om de schepen, die talrijker en ook groter

¹⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹¹ J.A. VAN HOUTTE, *Het economisch leven in België 1830-1880*, A.G.N., Utrecht en Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, s.d., MMCMLV, p. 217.

¹² M. NEYRINCK, *Het economisch leven in België, de Landbouw*, A.G.N., Utrecht en Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, s.d., XI, p. 124.

¹³ *Ibidem*, p. 127.

Drijvende graanzuigers uit 1913-1931 in de 'stal' aan kaai nr. 126, Schuuldok voor Lichters; Archief Technische Dienst van de Haven, Antwerpen. *Industriële Revoluties in de Provincie Antwerpen* – Roland Baetens – 1984 – blz. 331.

werden, voor herziening en herstel in de haven te houden. In 1896 werd besloten naar het Zuiden toe twee kilometer kaaimuur bij te bouwen. De Royerssluis volgde vier jaar later. In 1900 besloot de stad de havenoppervlakte die toen 60 ha. bedroeg, uit te breiden tot 150 ha. De zeer snelle ontwikkeling van het verkeer na 1900 bracht mee dat ook dit te klein was en daarom werden in 1911 nieuwe plannen opgemaakt die hoofdzakelijk gebieden ten Noorden van de stad in de haven betrokken. Deze plannen, waardoor de totale oppervlakte vermeerderde tot 450 ha., zouden eerst na de oorlog 1914-'18 verwezenlijkt worden. In 1880 schommelde het scheepsverkeer nog rond de 3 miljoen ton; na 1895 zouden deze cijfers snel de hoogte ingaan:

Binnengekomen zeeschepen (tonnenmaat)	
1895	5.364.000
1900	6.692.000
1905	9.851.000
1910	12.654.000
1913	14.147.000

De gemiddelde tonnenmaat per schip was in 1900 1.276 ton, in 1913 reeds 2005 ton. Ook de technische uitrusting nam voortdurend toe en in 1910 telde de Antwerpse haven 156 heftoestellen.¹⁴

Ontwikkeling van het spoorwegennet

In 1880 omvatte het Belgische spoorwegennet 2792 km lijnen uitgebaat door de Staat en 1320 km in concessie uitgebaat door privé-maatschappijen, in totaal dus 4112 km. Dit totaal zou in de periode tot 1913 niet zoveel meer stijgen, slechts tot 4676 km. Wel zou de samenstelling zich wijzigen door het feit dat, wegens de actie reeds vóór 1880 begonnen, nog een aantal concessies overgingen naar de Staat. In 1913 behielden de privé-maatschappijen in totaal 308 km lijnen, met name de Nord-Belge, Chimay, Gent-Terneuzen en Mechelen-Terneuzen. Uit de totalen leidt men duidelijk af dat in 1880 een verzadigingspunt was bereikt: de toename in de periode 1880-1910 bleef beperkt tot 6,4 km per jaar. Wel werden betrekkelijk veel lijnen op dubbel spoor gebracht, hetgeen blijkt uit de stijging van het aantal kilometer hoofdspoor, nl. van 5552 km in 1880 tot 7032 km in 1913. Daarnaast was er nog een snellere ontwikkeling van het aantal aanvullende sporen, nl. van 1782 km tot 4675 km. Het gaat hier om sporen, vooral in de stations, nodig bij het rangeren en op een zijspoor brengen van de treinen. Vóór 1884 had men in deze sector een jaarlijkse aanwas van 95,3 km. Tussen 1884 en 1900 viel dit cijfer tot minder dan de helft terug, maar na 1900 133,4 km per jaar, in verband met de snelle economische ontwikkeling in België, die een aanpassing van de spoorwegen en een intensiever gebruik noodzakelijk maakte.

Hierbij is bv. rekening te houden met de talrijke spoorlijnen die werden aangelegd in het Antwerpse havengebied.¹⁵

¹⁴ M. NEYRINCK, *Handel en verkeer*, A.G.N., Utrecht en Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, s.d., XI, p. 131.

¹⁵ *Ibidem*, p. 133.

Belgisch Spoorwegennet - 1843

Belgisch Spoorwegennet - 1870

Belgisch Spoorwegennet - 1913

Ontwikkeling van de buurtspoorwegen

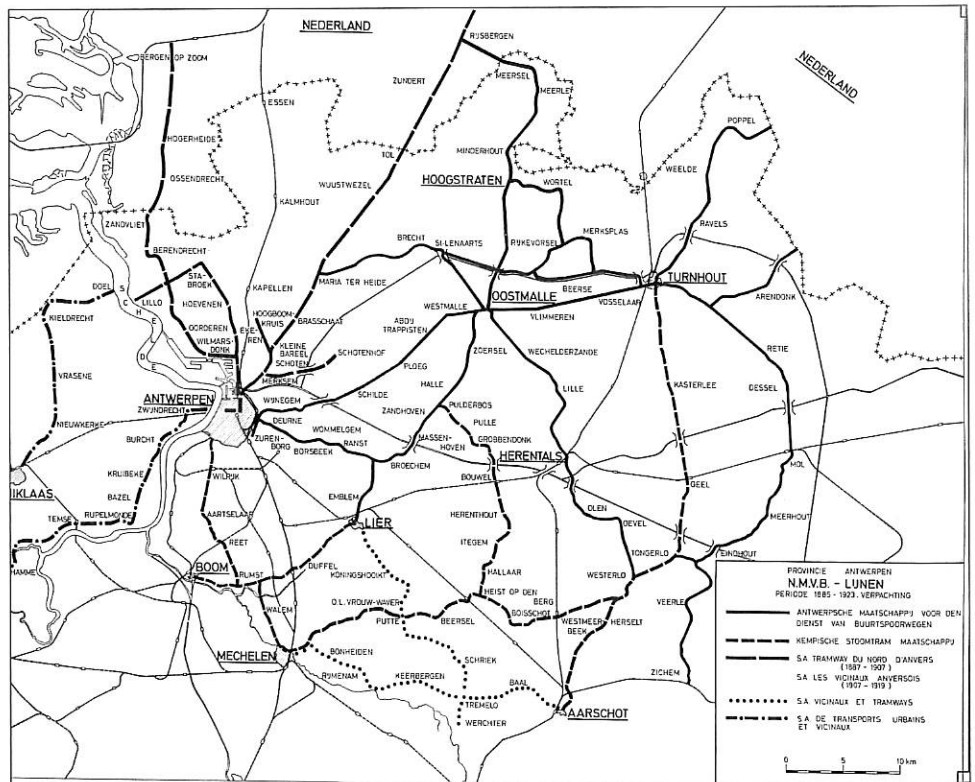
De Maatschappij van Buurtspoorwegen kende een zeer snelle opgang zoals de volgende cijfers uitwijzen:

	Stoomtrams (km)	Elektrische trams (km)
1886	82	-
1895	1.258	13
1900	1.820	33
1905	2.651	117
1910	3.664	229
1913	4.111	348

Tussen 1887 en 1900 nam het net toe met 126,50 km per jaar, tussen 1901 en 1910 met 200,50 km, het zoveelste

L'industrie en Belgique – Deux siècles d'évolution 1780-1980, s.l., s.d., p. 118.

Verpachting van de N.M.V.B.-lijnen in de provincie Antwerpen (periode 1885-1923)
Industriële Revoluties in de Provincie Antwerpen – Roland Baetens – 1984 – blz. 294.

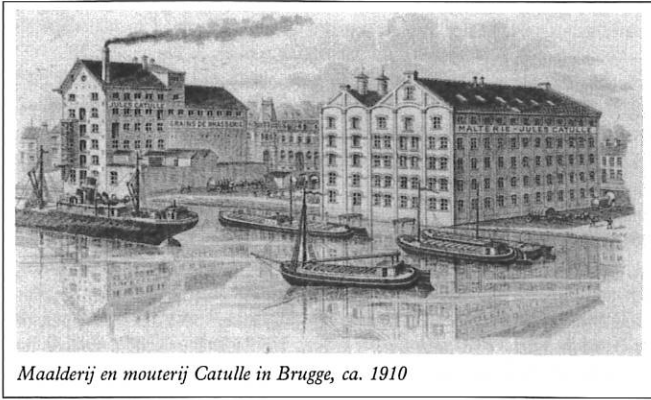

bewijs dat de periode 1900-'14 voor de Belgische economie uitzonderlijk gunstig was!¹⁶

Gevolgen

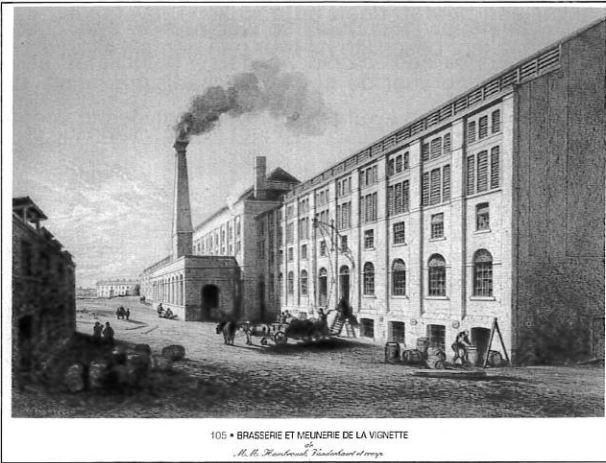
De "Agricultural Invasion" met haar weerslag op de tarweproductie in België en de ontwikkeling van de haveninfrastructuur, het spoorwegen- en buurtspoorwegennet wijzigden grondig het aanvoer- en productiepatroon van basisvoedsel, o.m. in zeer belangrijke mate de aanvoer van grondstof en de verwerking daarvan.

* De groot-maalderij vestigde zich aan het water- en spoorwegennet.

Maalderij en mouterij Catulle in Brugge, ca. 1910

Documentatiecentrum voor Molinologie, Sint-Amands

105 • BRASSERIE ET MELNERIE DE LA VIGNETTE
H. H. Franckenaert, Truandelaert et comp.

Documentatiecentrum voor Molinologie, Sint-Amands

Postkaart met een afbeelding van de door Kempeneers opgerichte bloemmolen (*1882) aan het Kempisch Kanaal (thans IJzerlaan), thans nog bestaande als pakhuis Le Globe.
Documentatiecentrum voor Molinologie, Sint-Amands

De molens van Deinze

Documentatiecentrum Centrum voor Molinologie, Sint-Amands

¹⁶ Ibidem, p. 134.

Maalderijen en bakkerijen

Het merendeel van de water- en windmolens waren graanmolens, wat het economisch belang van deze industrietaak tijdens het Ancien Régime en daarna illustreert. Tot aan het begin van de 19de eeuw – tot aan de algemene verspreiding van de aardappel als basisvoeding – was gemiddeld één molenaar per 500 à 1000 inwoners noodzakelijk. Rekening houdend met 150 à 200 gunstige maaldagen per jaar (afhankelijk van wind en water) kon een molenaar 150.000 tot 225.000 kg graan per jaar vermalen.

Rond 1880 braken de op industriële leest geschoeide maalderijen duidelijk door. Ze legden zich toe op het verwerken van goedkope ingevoerde granen, die in Antwerpen aangekocht werden, en met binnenschepen of spoorwegwagons aangevoerd; de meeste van deze maalderijen lagen trouwens langs waterwegen.¹⁷

In 1892 vormden de "belangrijkste Belgische maalders" een totaal van 188 ondernemingen. Maalderijen per provincie: Antwerpen, 13; Brabant, 53; West-Vlaanderen, 12; Oost-Vlaanderen, 18; Henegouwen, 34; Luik, 40; Limburg, 5; Luxemburg, 4 en Namen, 9.¹⁸

Groot-maalderij

Omstreeks 1870-1880 kwam een nieuw maalprincipe, de cylindermolen, in voege: het principe om graan tussen

Sint-Amands aan de Schelde, Maalderij Scheldemolens, maalzaal met cilindermolens; 'Seck' (1910) en 'Bühler' (1939) – Documentatiecentrum voor Molinologie, Sint-Amands

twee met verschillende snelheden ronddraaiende rollen of walsen (vandaar de naam 'cylinder-' of 'walsenmolen') te malen.

Voor na 1880 daalde het aantal traditionele molens sterk. Het totaal van 4209 water- en windmolens in 1846 viel terug tot 2895 graanmolens in 1900.

Groot-bakkerij

Omstreeks dezelfde periode wijzigde zich ook de toestand in de bakkerij.

Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw was een bakkerij exclusief een kleinschalig bedrijf, dat zijn meel in de buurt kocht, en verwerkte – soms bakte een bakker het door de cliënten geleverde meel in zijn oven. Vanaf 1880 kon een bakker een beroep doen op goedkope leveranties van meelfabrieken, beschikte hij over een gemakkelijke vorm van aandrijving voor de eerste mechanische meng- en kneedmachines en kwamen nieuwe oventypes in voege.

Gent stoombroodbakkerij Volksbelang, Waaistraat. Imponerend fabrieksgebouw met rondboogige ramen (achtergevel uitgevend op de Leie) geb. als rijstpelderij in 1857, op de plaats van een suikerraffinaderij. Van 1873 tot '79 gebruikt als stoomkatoonspinnerij. Straatzijde thans tot garage omgevormd. Mechanisme (stoom)broodbakkerij door de N.V. "Volksbelang" opgericht.

Industriële Archeologie in België – 1990 – p. 66.

¹⁷ A. LINTERS, *De wortels van Flanders Technology*, Leuven, 1987, p. 127-129.

¹⁸ Koninklijke Vereniging der Belgische Maalders *Honderd Jaar 1890-1990, Beknopt Historisch Overzicht*, K.V.B.M., Brussel, 1990, p. 6.

Gist werd niet meer zorgvuldig bewaard, en zuurdesem werd volledig verdrongen; de gistcellen werden nu geleverd door de grote alcoholfabrieken (gist- en spiritusfabrieken). Door de opkomst van de eerste grootbakkerijen van de coöperatieve beweging viel het aantal bakkerijen in België tussen 1896 en 1900 terug van 14.164 naar 13.700 – waarvan een gedeelte dan enkel nog als verdeler van broden.¹⁹

Marktoestand in 1914

- * De inlandse tarweproductie was sterk ingekrompen.
- * Het water- en spoorwegennet zorgde voor de bevoorrading van de groot-maalterij met goedkoop graan. Zelfs in het diepere binnenland gevestigde maalderijen konden bevoorrad worden door het buurtspoorwegennet.
- * De traditionele water- en windmolens verloren markt-aandeel.
- * De opkomst van de groot-bakkerij begon de ambachtelijke bakker te verdringen vooral in de steden.

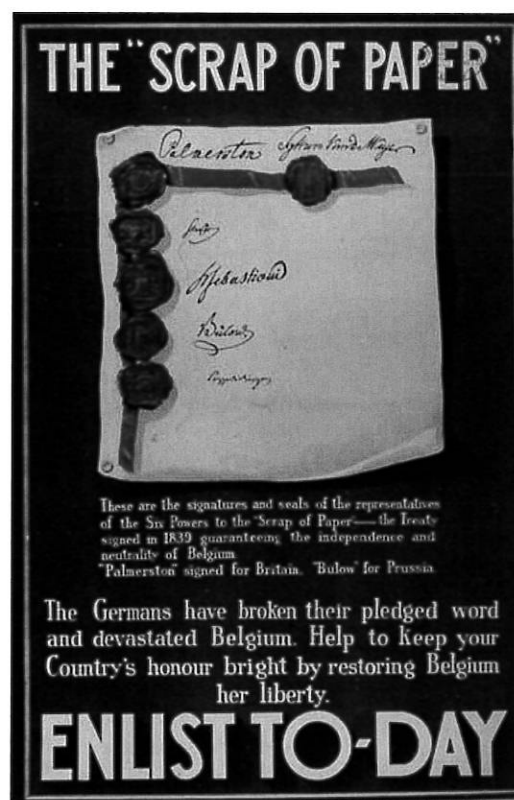

'S Is a scrap – made of paper, of course
G.A. Stevens in S. Lupton and G.A. Stevens, *An English ABC for Little Willie and Others* (c. 1915)

“De Grote Oorlog” – 1914-1918

Op 2 augustus 1914 eiste het Duitse Keizerrijk vrije doortocht door België, op 3 augustus weigerde de regering deze doortocht op grond van de in 1839 bij het Verdrag bepaalde neutraliteit, gewaarborgd én door Engeland én door het Duitse Keizerrijk, dat uitdrukkelijk de Pruisische verplichtingen betreffende België's onschendbaarheid, had overgenomen. Het Verdrag in kwestie²⁰ bestempelde de Duitse kanselier von Bettmann-Hollweg als “een vodge papier”²¹.

Op 4 augustus vielen Duitse troepen België binnen. “De Grote Oorlog” was een feit.

www.firstworldwar.com/posters/images

¹⁹ A. LINTERS, *o.c.*, p. 129.

²⁰ M. REYNEBEAU, *Geschiedenis van België*, Tielt, 2005, p. 177.

²¹ World War I Document Archive, Origin of the term “A scrap of paper”

**Het kleine Belgische leger
(op 31/7/1914: 200.000 manschappen)**

Het was slecht voorbereid op zijn opdrachten: vooral de verouderde en onvoldoende bewapening, het te simplistisch tactisch concept, de slechte vorming van de wederopge-roepen en de gebrekkige omkadering konden maar ten dele goedge maakt worden door het hoge moreel.²²

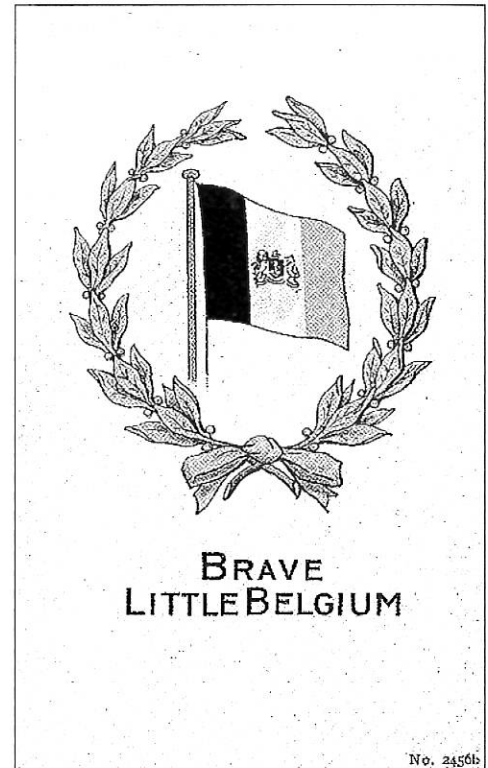
Het schenden van de Belgische neutraliteit en de gewapende weerstand van het kleine landje maakten wereldwijd veel indruk. In Londen en Parijs stonden de kranten bol van lovende commentaren over de inspanningen van ons land. In de Angelsaksische wereld werd Brave Little Belgium een begrip.²³

Op 4 augustus hadden Duitse troepen de grens overschreden te Gemmenich.

Op 16 augustus capituleerde het Fort van Hologne als laatste van de Luikse forten.

Te Luik vermoordden de Duitsers enkelen honderden burgers. Duitse gruweldaden (zo werden de grensdorpen

Moelingen, Warsage, Berneau en Visé platgebrand) haalden al snel de wereldpers en droegen bij tot de geallieerde propaganda, die het conflict voorstelde als een strijd tussen 'beschaving en 'barbaarsheid'. De Duitsers zouden dit imago nooit meer kwijtraken.²⁴

www.commons.wikimedia.org/wiki/Image:'Brave_Little_Belgium'.jpg

The Beast is Unleashed
Jean Veber, August 1914

**ORDRE
A LA POPULATION LIÉGEOISE**

La population d'Andenne, après avoir témoigné des intentions pacifiques à l'égard de nos troupes, les a attaquées de la façon la plus traîtresse. Avec mon autorisation, le général qui commandait ces troupes a mis la ville en cendres et a fait fusiller 110 personnes.

Je porte ce fait à la connaissance de la Ville de Liège pour que ses habitants sachent à quel sort ils peuvent s'attendre s'ils prennent une attitude semblable.

Liège, le 22 Août 1914
Général von BULOW.

Als vergelding voor hun 'verzet' tegen de Duitsers werden 110 inwoners van Andenne gefusilleerd.

De stad werd in de as gelegd.

Een affiche, ondertekend door generaal Von Bülow, waarschuwde de bevolking voor de zware gevolgen die weerspanning tegen de bezetter zou hebben.

De Eerste Wereldoorlog, Luc De Vos, Davidsfonds, Leuven, 2003, p. 33.

²² L. DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2003, p. 27.

²³ *Ibidem*, p. 38.

²⁴ *Ibidem*, p. 38.

Op 25 augustus 1914 brandden Duitse troepen de stad Leuven plat, om een afschrikkend voorbeeld te stellen: 218 burgers kwamen hierbij om, 2117 van de 9000 huizen werden verwoest. De universiteitsbibliotheek ging volledig in vlammen op. Het gebeuren werd in de internationale pers – en vooral in de Verenigde Staten – scherp afgekeurd. Uiteindelijk zouden zo'n 5500 à 6000 burgers het slachtoffer worden van een zenuwachtige en baldadige Duitse soldateska.²⁵

Na de val van Antwerpen (10 oktober) werd de IJzer de laatste weerstandslijn.

De IJzer kwam in het wereldnieuws toen de Belgen, David, er in oktober-november 1914 in slaagden om door inundaties de Duitsers, Goliath, tot staan te brengen.²⁶

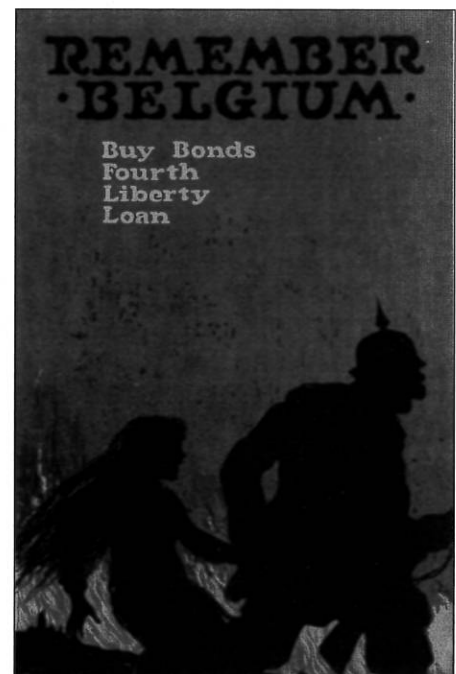
Crocodile Tears
Kaiser Pecksniff : "My Heart bleeds for Louvain"
Edmund J. Sullivan, The Kaiser's Garland (1915)

"Brave Little Belgium" en oorlogspropaganda

De gebeurtenissen te Luik en te Leuven en het standhouden aan de IJzer werden in de geallieerde oorlogspropaganda breed uitgesmeerd en de ganse oorlog lang gebruikt en uitgebuit, vooral in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

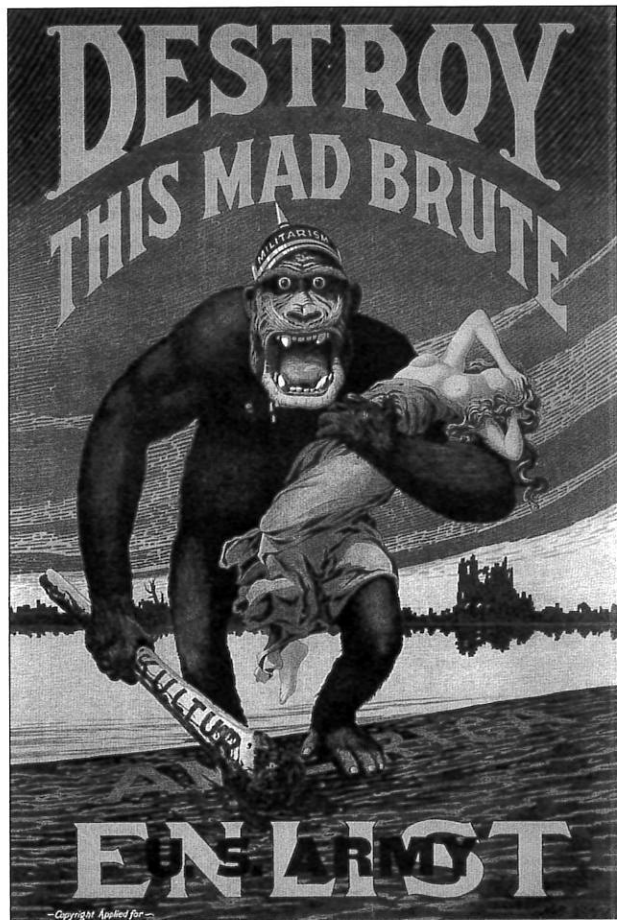
Bravo, Belgium !
F.H. Townsend, Punch, 12 August 1914

De Duitse gruweldaden in België haalden de wereldpers en werden het onderwerp van de geallieerde oorlogspropaganda.
US poster, 1918

²⁵ *Ibidem*, p. 40.

²⁶ *Ibidem*, p. 49.

Destroy This Mad Brute
US Recruiting Poster, c. 1917

Alfred Leete, poster, 1914

Het moedige verzet van de Belgische soldaten aan de IJzer werd door de internationale pers, waaronder deze Engelse periodiek, met bewondering gevolgd.
The British Library, Newspaper Library, London, KLM

Bevoorrading van het land

Vrijwel onmiddellijk na de inval was er het voedselprobleem. Op een inderhaast uitgevaardigd uitvoerverbod van voedselwaren na, had de Belgische regering niets kunnen voorzien voor de bevoorrading in oorlogstijd. En België was een zeer dicht bevolkt land, dat al sinds tijden niet meer in zijn eigen voedselbehoeften voorzorg: zo was het voor 80 procent van zijn tarwe van invoer afhankelijk.

Die invoer lag stil nu de geallieerden Duitsland de economische oorlog hadden verklaard. Op de geallieerde blokkade, uitgevoerd met behulp van de Britse vloot, had Duitsland prompt gereageerd met de mededeling niet te kunnen instaan voor de voedselvoorziening van de bezette gebieden. Tot overmaat van ramp werden de voedselvoorraden in België systematisch opgevorderd en naar Duitsland afgevoerd, of door het Duitse leger geplunderd; wat nog voorradig was kon of mocht niet vervoerd worden. Het gebrek was het nijpendst in de steden.²⁷

Op 26 oktober 1914 had het land nog maar voor vier dagen meel in voorraad. Het eerste schip met 2500 ton verliet Londen op 30/10/1914.²⁸

Noodhulp voor de bevolking van België

In de eerste weken van augustus werd gezocht naar een duurzame, nationale oplossing en wel in het informele netwerk van de Bruselse-heren-van-stand.

BELGIANS HAVE THREE DAYS' FOOD

American Relief Commissioner
Says Their Plight Is Still
Desperate.

ALL IDLE; 70 PER CENT. ILL

Nation of 7,000,000 Will Be De-
pendent on the Outside
World in a Month.

GERMANS BLAME ALLIES

Say Their Blockade Is Responsible
for the Famine—Assist the
Relief Agencies.

<http://query.nytimes.com/mem/archive>

Burgemeester Max, verontrust door de nood van zijn stad, had alarm geslagen bij de nu bejaarde magnaat-mecenas Solvay, die hem een miljoen goudfranken ter beschikking had gesteld. De Amerikaanse ingenieur Heineman, hoofd van de Belgische holding Sofina, stichtte met enkele landgenoten een hulpcomité voor de voedselbevoorrading van Brussel. Uiteindelijk werden bestendige kredieten ter beschikking gesteld door de alomtegenwoordige Francqui van de Société Générale. Francqui profileerde zich al snel als feitelijk hoofd van de voedselhulp in heel België. Onder zijn leiding zocht het Comité Central de Secours (dat begin september in Brussel was gesticht) onmiddellijk aansluiting bij de andere gemeentelijke organisaties in den lande, zodat tegen het eind van de maand de organisatie landelijk was geworden en kon steunen op het bouwwerk van de gemeentelijke instellingen. De organisatie zou Comité National de Secours et d'Alimentation/Nationaal

Plenaire vergadering van het Nationaal Comité voor Hulp en Voedselvoorziening, in een salon van de Banque de la Société Générale de Belgique.
Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, p. 341.

²⁷ S. DE SCHAEPPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, Amsterdam-Antwerpen, 1999, p. 107-108.

²⁸ VERNON KELLOGG, *Fighting Starvation in Belgium*, New York, 1918, p. 27.

Hulp- en Voedingscomité gaan heten, in de volksmond Le Comité/Het Komiteit.²⁹

Maar een binnenlands Komiteit alleen was niet bij machte het dreigende gevaar van een hongersnood af te wenden; zonder internationale solidariteit stond het bezette land nergens. Midden september kwam een Belgische delegatie bij president Wilson van de V.S. om bemiddeling pleiten: het eerste, grote struikelblok in de bevoorrading was namelijk de stugge Britse weigering om de blokkade te doorbreken voor een voedselhulp die – naar Londen vreesde – toch door het Duitse leger zou worden ingepikt. Na moeizame onderhandelingen verkreeg Heineman van het Duitse Gouvernement-Generaal in Brussel de verzekering dat hulpgoederen niet in beslag zouden worden genomen. Voor de Londense onderhandelingen had hij een landgenoot en collega-ingenieur in de arm genomen: de veertigjarige Herbert Hoover.

Na veel gepraat gaf Foreign Office toe, zij het met grote tegenzin. Het Britse wantrouwen zou vier jaar lang standhouden. Voorlopig echter kon de zaak doorgaan en midden oktober reisde Francqui naar Londen, waar hij Hoover de leiding aanbood van een neutrale organisatie die de hulp uit het buitenland zou regelen. Alleen onder Hoovers gezag wilde hij werken.

Hoover aanvaardde de opdracht – niet zonder absoluut gezag te eisen en ook te krijgen – en werd diezelfde dag nog directeur van de “Commission for Relief in Belgium”, die beschikken kon over de reserves van Belgische banken in het buitenland en de fondsen van de regering in Le Havre.³⁰

Aldus kwam op 1 november 1914 de eerste lading voedsel het bezette land binnen: een schip volgeladen met zakken meel, rijst en bonen, bijna 2500 ton bij elkaar. De eerste winter van de oorlog zou alvast geen hongersnood worden.

Vier jaar lang zou België van voedselhulp afhankelijk blijven; en vier jaar lang zou die hulp blijven komen, problemen en tegenwerking ten spijt.

Het belang van deze “Commission en Comité”, een verbazend doelmatige onderneming dient niet onderschat te worden: nooit tevoren was bevoorrading op een dergelijke schaal georganiseerd geweest. Een heel land, dat militair bezet was en sinds generaties niet meer zelfvoorzienend, werd een hele, harde oorlog lang van overzee bevoorrad, en dat zonder dramatische onderbrekingen en zonder noemenswaardige corruptie. Indrukwekkend zijn de cijfers: vier jaar lang werden bijna tien miljoen mensen gesteund

(na verloop van tijd werd de voedselhulp naar het bezette Noord-Frankrijk uitgebreid); in totaal werd één miljard dollar steungeld bijeengebracht en vijf miljoen ton verscheept ter waarde van 895 miljoen dollar, een som die groter was dan de Amerikaanse staatsbegroting.³¹

Deze affiche, gemaakt door Louis Raemaekers, werd in de geallieerde landen in een oplage van 185.000 exemplaren verspreid om geld in te zamelen voor de voedselvoorziening in België. *De Eerste Wereldoorlog 14-18*, deel 2, Amsterdam Boek, 1976, p. 739.

Grote weerklank vond de actie bij de wereldopinie. Hulp kwam uit Argentinië, uit China, uit Spanje, uit Frankrijk, en zeker uit de Verenigde Staten, waar al begin oktober her en der spontaan steuncomités werden opgericht en collectes gehouden. Onmiddellijk na zijn aantreden als directeur zette Hoover een systematische nationale campagne op. Op 14 november kon hij Francqui melden dat “wij met behulp van praktisch de voltallige Amerikaanse pers een enorme propaganda rond het Belgische volk hebben gevoerd³² en dat gouverneurs, Kamers van Koophandel en charitatieve instellingen (gaande van de Rockefeller Foundation tot de damesclubs van Boston) hun medewerking hadden verleend”. Elke zichzelf respecterende gemeente deed aan Belgische werken en geen mondain seizoen was compleet zonder Belgische bazaars en bals masqués. Scheepsladingen vol graan en meel, spek, blikgroenten, wol, kinderspeelgoed, vrouwenschoenen, bolhoeden en alles waar het de arme, diep beklagde, maar zo dapper

²⁹ *Ibidem*, p. 24.

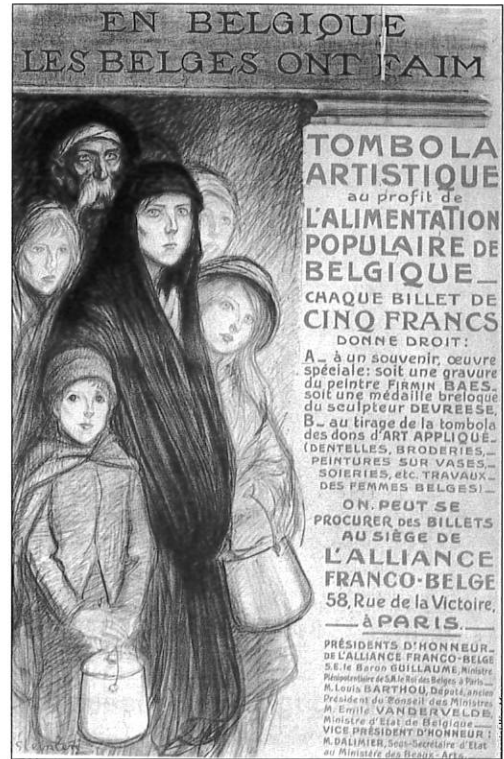
³⁰ S. DE SCHAEPDRIJVER, *o.c.*, p. 108-109.

³¹ G. GAY, *o.c.*, II, p. 483, p. 486.

³² LIANE RANIERI, *Emile Francqui ou l'intelligence créatrice, (1863-1935)*, Parijs-Gembloux, 1985, p. 120.

Propaganda-affiche van de "Commission for Relief in Belgium"
Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, p. 344.

In 1915 maakte A.F. Steinlen deze affiche voor een tombola die in Parijs werd georganiseerd ten bate van de hongerslijdende bevolking van België.
De Eerste Wereldoorlog 14-18, deel 5, Amsterdam Boek, 1976, p. 1110.

PLEASE HELP THE BELGIAN SOLDIERS AT THE FRONT
DONATIONS GRATEFULLY RECEIVED BY HON. TREASURER
BRITISH GIFTS FOR BELGIAN SOLDIERS
HOTEL CECIL STRAND
LONDON W.C.

Engeland kon niet aanvaarden dat Duitsland de Noordzeehaven in België zou beheersen en hielp daarom België in zijn strijd tegen Duitsland, zowel in woord als in daad. Deze affiche riep op giften te storten voor Belgische soldaten.
De Eerste Wereldoorlog 14-18, deel 3, Amsterdam Boek, 1976, p. 779.

hun leed dragende Belgen maar aan ontbreken kon.

In Groot-Brittannië deelden niet alle burgers het wantrouwen van hun regering: de verontwaardiging over de 'verkrachting' van België uitte zich in publieke liefdadigheid, aangewakkerd door welluidende literaire klanken. De romancier en dichter Thomas Hardy beschreef in verzen de nood van het bezette land:

*Where naked, gaunt, in endless band and band,
Seven millions stand.*³³

Met Kerstmis bracht de Londense Daily Telegraph een boekwerk op de markt waarvan de opbrengsten ten bate kwamen aan de voedselhulp: het weelderig verluicht King Albert's Book, *A Tribute To the Belgian King and People from Representative Men and Women Throughout the World*.

Claude Debussy, met een 'Berceuse héroïque' op de tonen van de Brabançonne; Romain Roland, die "*de nu al legendarische heldenmoed*" prees van een volk dat zich "*zonder één klacht had opgeofferd*" uit naam van het recht, en zo idealisme boven 'Realpolitik' had gesteld. Eens temeer had het 'verborgen genie' van dit kleine volk zich getoond, schreef hij, en hij bracht in warme woorden hulde aan wat hij de geest van België noemde – een geest die

³³ BRAND WHITLOCK, *Belgium a personal narrative*, New York, 1919, I, p. 401.

van nature opstandig was en als De Costers Uilenspiegel grootmachten placht tegen te werken.³⁴

De opperrabijn van het Britse Empire schreef dat "alleen die natie een cultuurnatie kan worden genoemd als zij door haar bestaan, en, als het moet, door haar dood, de eeuwige waarden van geweten, eer en vrijheid verdedigt. Gemeten naar die maatstaf behoren twee van de kleinste volkeren, en niet hun machtige onderdrukkers [...] tot de voorvechters van het heilig erfgoed van de mensheid – Judea in de Oudheid en België vandaag".³⁵

Oorsprong en organisatie van de Commission for Relief in Belgium

Herbert Hoover had reeds ervaring met hulporganisatie. Toen in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, organiseerde hij de terugkeer van zo'n 120 000 Amerikaanse toeristen en zakenlui naar hun thuisland, de Verenigde Staten. Hoover had ook de leiding van zo'n 500 vrijwilligers die voedsel, kledij, scheepstickets en geld uitdeelden.³⁶

Als voorzitter van de 'Commission for Relief in Belgium' (CBR)³⁷ nam Hoover het voortouw in het organiseren van noodhulp. Hij zette een plan voor de aanvoer van levensmiddelen op het getouw op nooit eerdere geziene schaal. De CBR ging na verloop van tijd zelfs een eigen onafhankelijk leven leiden als een soort hulpverlenende republiek met een eigen vlag, vloot, fabrieken, molens en een spoorweg-netwerk. Het budget van 12 miljoen dollar per maand werd volledig gespijsd door vrijwillige schenkingen, én, donaties van de overheid.

In een vroege vorm van pendeldiplomatie stak Hoover wel veertig keer de Noordzee over om bij het regime in Berlijn te bepleiten dat de voedselhulp de noodlijdenden zou kunnen bereiken. Hoe groot zijn taak ook was, Hoover was de geschikte man voor een dergelijke opdracht. Zijn niet aflatende geestdrift, samengaand met zijn snel genomen initiatieven, redden vele Belgen van de uithongering.

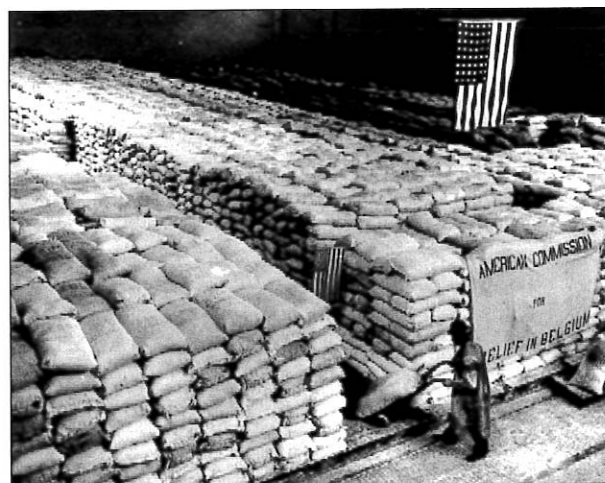
Het succes van de CRB was ook voor een groot deel te danken aan de voortreffelijke samenwerking tussen Hoover en Emile Francqui, die samen met een aantal andere prominenten onder wie toenmalig burgemeester van Brussel Adolphe Max, Ernest Solvay, Emmanuel Janssen en Edouard Bunge, het Nationaal Hulp- en Voedselcomité oprichtten. Dank zij de onvermoeibare inspanningen van de vele Belgen die in dit comité samenwerkten, kwam de noodhulp terecht bij de noodlijdende bevolking in alle provincies van België.

Hoover leidde de Relief-operatie als grootondernemer en met onbetwist gezag – als een soort staatshoofd, zoals het Foreign Office zuur opmerkte: het hoofd van een "liefdadige piratenstaat".³⁸

De totale omvang van liefdadigheid door de "wereld" ter beschikking gesteld van de commissie voor hulp aan België en Noord-Frankrijk, in geld of giften, in voedsel en kleding, bedroeg \$ 1.000.000.³⁹

Voor alle duidelijkheid: in tegenstelling met wat in de V.S. algemeen werd geloofd, was het niet de Commission zelf die de totaalsom opbracht door liefdadigheidsschenkingen uit de V.S., en de overige wereld. Wel is het zo dat de fondsen bestemd voor hulp aan België en Noord-Frankrijk, bekomen werden op verzoek en door de inspanningen van de Commission.⁴⁰

De Commission kocht met dit geld goederen; organiseerde het vervoer met honderden schepen, over door oorlogsschepen gecontroleerde oceanen; doorheen het met mijnen bezaaide en van onderzeeërs wemelende kanaal; bracht ter bestemming met binnenschepen, spoorwegen,

Meel uit de V.S. gereed voor verzending.
www.hoover.org/publications/digest

³⁴ King's Alberts Book, London, 1914, p. 107-108.

J. STENGERS, *L'Entrée en guerre de la Belgique, Guerres mondiales et conflits contemporains*, s.l., 1995, p. 13-33.

³⁵ *Ibidem*, p. 20.

³⁶ VERNON KELLOGG, *o.c.*, p. 19.

³⁷ *Ibidem*, p. 25.

³⁸ JAN WINTER en BLAINE BAGGETT, *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*, New-York-London, 1996, p. 356.

³⁹ VERNON KELLOGG, *o.c.*, p. 29.

G.I. GAY, *Public Relation of the Commission for Relief in Belgium*, California, 1929, Preface.

⁴⁰ VERNON KELLOGG, *o.c.*, p. 28-29.

Linnen zak afkomstig uit Vancouver Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, p. 346.

De uit de Verenigde Staten aangevoerde meelzakken worden met herkenbaarheid geborduurd. Te Luik gedurende de oorlog geborduurd meelzak, met franjes en kantwerk afgezet. Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, p. 314.

Een van de zakken waarin het Canadese meel in België aankwam wordt hier gebruikt als kledingstuk. *De Eerste Wereldoorlog 14-18*, deel 3, Amsterdam Boek, 1976, p. 1112.

Oppuurs – Tijdens de oorlog 1914-1918 was erg groot voedselgebrek. Engeland liet toen de bevoorrading der burgerbevolking toe aan Amerika. De dankbaarheid der bevolking uitte zich in het bewerken der bloemzakjes, waarin de Amerikaanse bloem werd toegezonden, met dankbaarheidsmotieven. Maar niet allen geraakten over de plas. Amerika zelf kwam in 1917 in oorlog, toen werd de bevoorrading verzorgd door het Spaans-Nederlands comiteit. Vereniging voor Heemkunde Klein-Brabant, Jaarboek 1978, p. 76

Lossen van zakken meel
www.hoover.archives.gov/exhibits/collections

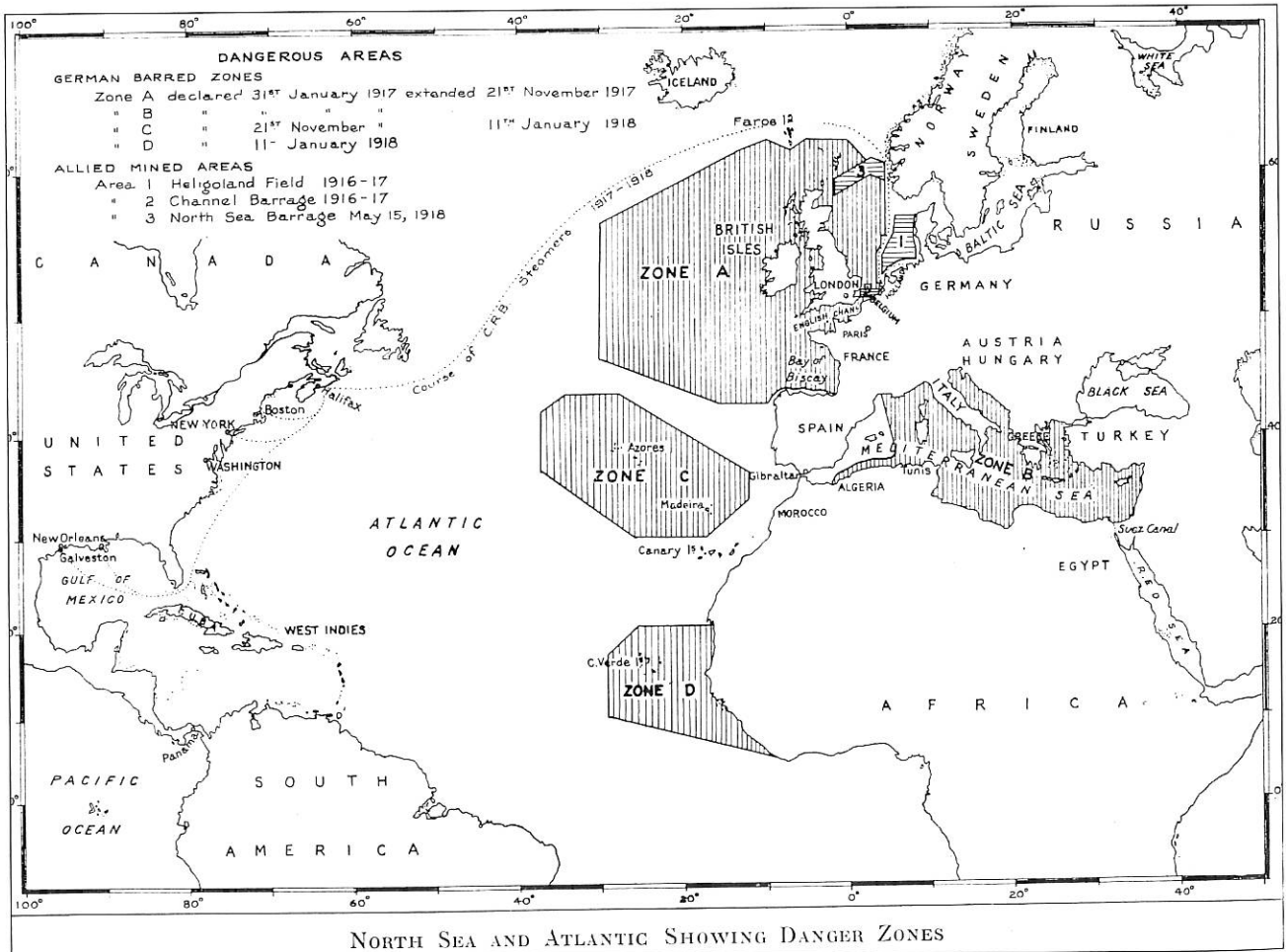
buurtspoorwegen, wagens en karren in zowat 30.000 km² door de vijand bezet gebied. Wanneer dan de Commission voedsel en kleding naar België en Noord-Frankrijk stuurde, kwam het overgrote deel van deze aanzienlijke som, nodig voor de algehele bevoorrading van het gehele gebied, voort uit leningen verleend aan de Belgische regering door Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten.⁴¹

De organisatie voor de verdeling van voedsel en kleding voor 9,5 miljoen personen, steunde enerzijds op de hooguit veertig Amerikaanse medewerkers in België en Noord-Frankrijk en anderzijds op het nationale en regionale en gemeentelijke comités in bezet gebied.⁴²

Regionale en plaatselijke comités

In elk van de zowat 3000 Belgische gemeenten en de 2000 van bezet Frankrijk bestond een plaatselijk comité. Dit hield toezicht op het plaatselijk stapelhuis en de verdeling van daaruit. Het gemeentelijk comité werd overkoepeld door streekcomités die streekstapelhuizen beheerden van waaruit het gemeentelijk stapelhuis werd bevoorrad.

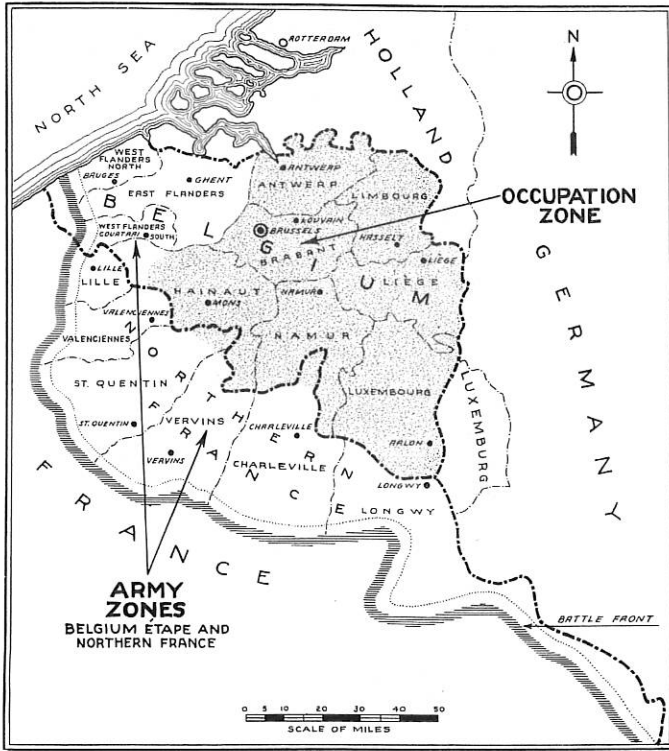
Streekstapelhuizen hingen af van een provinciaal- (België)

Noordzee en Atlantische Oceaan met aanduiding gevaarzones. Gay, o.c., p. 378.

⁴¹ *Ibidem*, p. 32, p. 113.

⁴² *Ibidem*, p. 32-34, p. 125-137.

Hulpgebied in België en Noord-Frankrijk.
Gay, o.c., p. 394.

of districtcomité (Noord-Frankrijk).

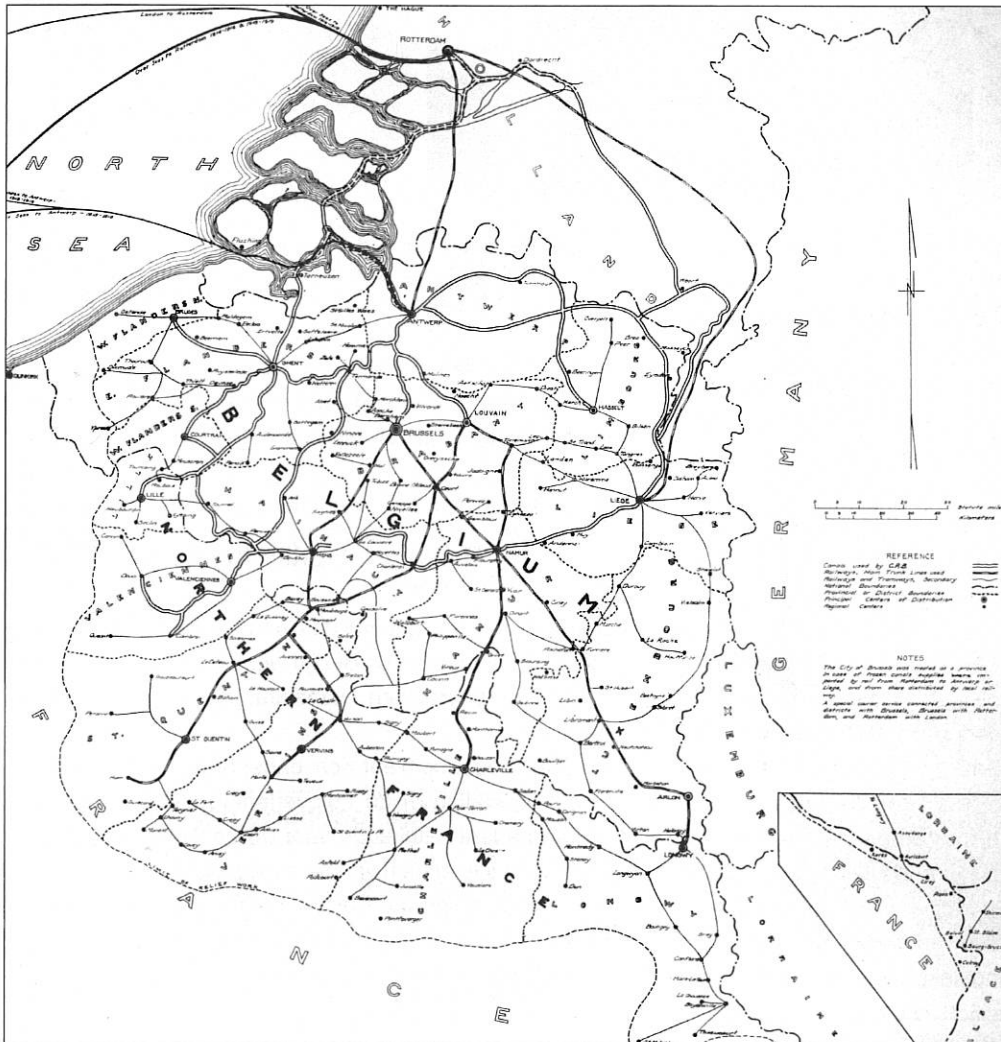
Voor België: één voor elke provincie en één voor Groot-Brussel.

De provinciale comités stonden in voor de provinciale stapelhuizen en molens die de hoofdverdeelcentra uitmaakten. Tenslotte hing dit alles af van het Belgisch Nationaal Comité (Comité National Belge de Secours et d'Alimentation).

De (Amerikaanse) Commission hing niet af van bovenvermelde structuur, maar had wel vertegenwoordigers in het nationaal en de provinciale comités. Deze vertegenwoordigers droegen onder eigen controle en bestendig toezicht de ingevoerde voedingswaren over.

Veertigduizend Belgen en tienduizend Noord-Fransen waren ter beschikking voor gerichte goederenverdeling.⁴³

Wanneer het verwondering zou opwekken dat de bedeling gebeurde onder bestendig toezicht van de veertig Amerikaanse personeelsleden van de Commission, dient erop gewezen dat de Commission de geallieerden twee hoofdwaarborgen had dienen te verstrekken.

Netwerk hulporganisatie.
Gay, o.c., p. 487.

⁴³ Ibidem, p. 36, p. 69, p. 128-129.

De distributie van voedsel werd uitgevoerd door de plaatselijke comités.
De Eerste Wereldoorlog 14-18, deel 5, Amsterdam Boek, 1976, p. 1759.

Insigne der medewerkers van de "Commission for Relief in Belgium" – vergroot.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Penningskabinet, Lefebvre-fonds

Hippodroom Antwerpen dienstdoend als kledermagazijn.
<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/memoir/CKellogg/images>

- a. Niets van de ingevoerde voeding en kleding mocht in Duitse handen komen.
- b. Alles diende billijk verdeeld onder de bevolking volgens dezer behoeften.

Aan de miljoenen personen in de V.S., Engeland, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland of waar ook, die zonder onderbreking geld en bevoorrading schonken voor hulp in België, werd door de Commission hetzelfde gewaarborgd. Om deze redenen dienden de Amerikanen in België over een onmiddellijk overzicht te beschikken en was er de noodzakelijke controle op nauwkeurige bedeling.⁴⁴

Het stipt verzekeren van de geëiste en nagekomen waarborgen verschafte de Commission de officiële erkenning door alle regeringen, zowel oorlogvoerenden als neutrale, door vrijheid ter zee, toelagen, vrij gebruik van havens, kanalen, spoorwegen, telegraaf, telefoon, verlaagde vrachtprijzen, vrijstelling van tol en douane, vrij verkeer van Commission-leden over zee en te land, toegang tot militaire hoofdkwartieren; het kleine witte CRB-embleem met rode letters was een daadwerkelijke vrijgeleide. Gelijkgesteld aan het herkenningsteken van het Rode Kruis

en erkend zowel door de oorlogvoerende mogendheden als door de neutrale.⁴⁵

Britse en Duitse houding

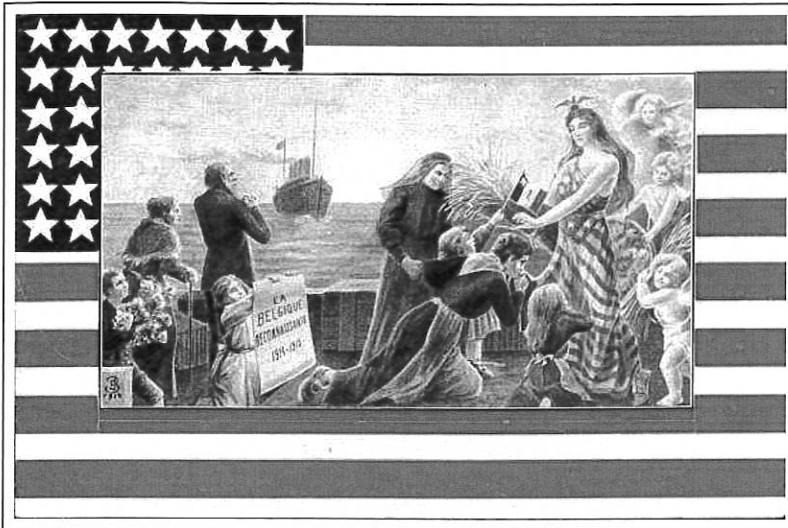
De onderhandelingen die de Commission daartoe te voeren had met Londen en Berlijn werden bepaald door twee hoofdbekommernissen: humanitarisme en internationale politiek.⁴⁶

De Britse regering bleef zich, onder druk van de militairen, de vraag stellen of de hulpverlening niet een werkelijk militair nadeel betekende voor de geallieerden. Door de Duitsers vrij te stellen van de noodzakelijkheid de burgerbevolking o.m. van voedsel te voorzien, zou de Commission rechtstreeks de oorlog verlengen gezien economische druk de voornaamste methode was door dewelke de geallieer-

⁴⁴ *Ibidem*, p. 36-37.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 70, p. 42, p. 43.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 44-62.

Hulp georganiseerd door The Commission for Relief in Belgium.
www.greatwardifferent.com/Great_War

De "Ebuuroon", schip van de "Commission for Relief in Belgium".
 Pirenne, *Geschiedenis van België*, deel 1, p. 344.

den uiteindelijk zouden overwinnen. Hoover deed de Britse regering opmerken dat België zich normalerwijze kon behelpen wanneer het zich kon bevoorraden in het buitenland. Dit werd onmogelijk gemaakt door de blokkade van de Britse vloot. Ook aan Duitse zijde waren militairen overtuigd dat de hulpverlening een militair nadeel uitmaakte voor Duitsland. Ook hier werd het argument van de Britse blokkade van Duitsland aangehaald. De Commission slaagde erin beide partijen te overtuigen haar hulpprogramma te laten uitvoeren.

Uit vriendschap!

Bewondering en sympathie voor "Brave poor little Belgium" bewoog dus de openbare wereldopinie ertoe bij te dragen tot het lenigen van de ergste ellende. Een speldeknoplandje was een begrip geworden voor hetwelk in de geldbeugel werd getast. Een dezer merkwaardige uitingen was de aandacht voor het lot van de kantwerksters.

Virtuous Ecstasy Towards Romania
 Bethmann joins with Romania to complain about 'political circumstances in which the words of ministers and kings are not worth anything'. *De Nieuwe Amsterdammer*, 7 Oktober 1916.

Belgische kant is geen weeldeartikel.
www.hoover.archives.gov/exhibits/Hooverstory

www.cornellcollege.edu/history/courses/stewart

Door de oorlogsomstandigheden hadden deze geen afzetmarkt meer noch garengroestof.

De toen 50.000 meisjes en jonge vrouwen, die door hun veelgeprezen en felbegeerd luxeproduct het gezinsbudget aanvulden, vielen zonder werk.

De Commission kwam ook hier ter hulp. Ze stelde niet enkel garen ter beschikking, maar zorgde voor de verkoop van kantwerk in de V.S., Engeland en Frankrijk en bezorgde op die wijze werk en inkomen.⁴⁷

Belgian Lace droeg op zijn beurt concreet bij tot de hulpverlening én het scheppen van het beeld dat de publieke opinie kreeg van het tot dan toe weinig bekende België en zijn bevolking.

Liefdadigheidsgiften in de periode 1914-1919 door privépersonen opgebracht bedroegen \$ 52.290.855 waarvan 32.109.864 uit de V.S. en 19.052.198 uit het British Empire (monetaire waarden 1914-1919).⁴⁸

Er kan dus wel degelijk gesteld worden: "Uit vriendschap" met geestdriftig uitroepingsteken.

Waarom België?

Men kan zich inderdaad deze vraag stellen. Ook andere in de oorlog betrokken landen werden erdoor geteisterd, en ook daar leed hun bevolking gebrek.

Een Amerikaans historicus stelde zich deze vraag en gaf een ontluisterend antwoord door hetwelk het thema "Uit vriendschap" een betekenisvol vraagteken meestorst.⁴⁹

Het was zonder twijfel bewonderenswaardig dat Hoover en de welstellende groep Amerikaanse zakenlui die hem bijstonden als zijn topmedewerkers, voor hun inspanningen geen vergoeding ontvingen. Nochtans was de operatie in geen geval louter liefdadigheid, noch werkelijke menslievendheid en apolitiek zoals Hoover en zijn bewierokers beweerden.

Vooreerst om zuivere liefdadigheid te zijn, diende de hulp vrijwillig te zijn en niet gedwongen. Immers de overgrote hoeveelheid bijdragen voor Belgian Relief kwam niet van private burgers, maar van Westerse regeringen (zie hoger vermelde cijfers).

Vervolgens was de CRB van bij de aanvang ingekapseld in regeringspolitiek, in het bijzonder met de veronderstelde neutrale Amerikaanse regering en de duidelijk oorlogvoerende Belgische regering.

The United States of Great Britain and America
 John Bull (to President Wilson): 'Bravo, sir! Delighted to have you on our side.'
 F.H. Townsend, Punch, 11 april 1917

⁴⁷ CHARLOTTE KELLOGG, *Women of Belgium, Turning tragedy to triumph, Memoir, 1917*. Chapter, XVIII, Lace, s.d.

⁴⁸ G. GAY, o.c., II, p. 297.

⁴⁹ RALPH RAICO, *New Individualist Review, Chapter: Murray, N. Rothbard, Herbert Clark Hoover, A reconsideration*, Indianapolis, 1981, p. 5-17.

Wervingsaffiche voor het Amerikaanse leger van de hand J.M. Flagg, geïnspireerd op het affiche met lord Kitchener van Alfred Leete. *De Eerste Wereldoorlog 14-18*, deel 5, Amsterdam Boek, 1976, blz. 1759

Het eigenaardige punt betreffende de CRB dat een schril licht werpt op de valsheid van haar neutraliteit is de vraag waarom België (en Noord-Frankrijk)? Waarom nergens anders in het door oorlog verscheurde Europa?

Het schokkend antwoord van Murray M. Rothbard luidt: "*de CRB was opgevat als een uiterst handig plan om de aanhoudende aandacht van het Amerikaanse volk te vestigen op het veronderstelde ongeëvenaard lijden van België, en hierdoor het Amerikaanse volk te dwingen oog te blijven hebben op het, zoals beweerd, snood misdrijf van Duitsland in oorlog met poor little Belgium*".

Het 'poor little Belgium' thema was het voornaamste aandachtspunt van de 'leugenachtige' (uitdrukking van auteur Rothbard) propaganda van Groot-Britannië, vooral in sentimenteel en weinig-geïnformeerd Amerika.

De toon van deze propaganda was zonder twijfel een instrument om Amerika in de oorlog te betrekken.

De geallieerde leiders hadden goed begrepen dat elke oproep en bijdrage tot hulp aan de hongerende Belgen ('Starving Belgians') bijdroeg tot een versterking van de emotionele band met de geallieerde bondgenoten.⁵⁰

Weinig Amerikanen gaven zich rekenschap dat de voornaamste oorzaak van hongersnood in België – en de rest van Europa – de brutale Britse blokkade was die alle voedseltoevoer voor de bevolking van het continent afsneed. Hongerende Belgen als thema voor een uitgekende oorlogspropaganda geïnspireerd door de Britten om de V.S. in de oorlog te betrekken.

Is het in dat licht dan niet gewettigd achter 'Uit vriendschap' een levensgroot vraagteken te plaatsen?

www.cornellcollege.edu/history/courses/stewart

www.worldwar1.com/repost/post

Slotbeschouwing

Hongersnood hanteren als oorlogspropaganda getuigt van verregaand cynisme. Men zou hierbij kunnen opmerken "Het is kwaad kersen eten met grote heren".

Wat de achterliggende strategie ook moge geweest zijn, het daarmee samengaand gevolg was dan toch dat de bevolking van bezet België en Noord-Frankrijk de uitzichtloze oorlogsjaren doorworstelde en zich met de toegezonden hulpgoederen kon overeind houden.

Deze eerder nooit geziene hulporganisatie is de voorloper van de luchtbrug in 1948-1949 op touw gezet om de hongerende bevolking van Berlijn te bevoorraden, omsingeld als ze was door de Sovjet-Russische blokkade.

Een andere, nog steeds werkzame actie van de CRB, is de besteding van het batig financieel saldo van de CRB rekeningen. Herbert Hoover en zijn staf bleken niet enkel uitstekende organisatoren te zijn, maar tevens kundige beheerders.

Bij het afsluiten van de rekeningen in 1919 was er nog \$ 33.766.039,62 batig saldo.

Deze niet onaanzienlijke som werd als volgt aangewend:

- a. giften aan de Universiteiten van Brussel, Gent, Leuven en Luik, mijnschool Mons, Koloniale School Antwerpen, Beiaardschool Mechelen: \$ 18.163.000
- b. oprichting van twee stichtingen:
 - i. Belgian American Educational Foundation (V.S.): \$ 7.686.000
 - ii. Foundation Universitaire in Belgium: \$ 6.846.000 Stichtingen die nog steeds bestaan.⁵¹

⁵⁰ W. MILLIS, *Road to war*, Boston, 1935, p. 73-74.

H.C. PETERSON, *Propaganda for war*, Oklahoma, 1939, p. 66.

⁵¹ G. GAY, *o.c.*, I, p. 212.

Alle cynisme ten spijt werd de 'Commission for Relief in Belgium' het voorbeeld voor het groot netwerk van transnationale nietgouvernementele organisaties zoals deze heden ten dage optreden.

De CRB pionierde hulpmethodes bij grote hongersnood en ontwikkelde een systeem voor voorziening en herstel van kinderen bij oorlog en andere sociale ontreddeering.

Na W.O. II inspireerde Hoover's ondervinding en voorbeeld de oprichting van Unicef, het Kinderfonds van de Verenigde Naties.

Wanneer dan, in het hier behandelde geval 'voedselhulp aan België in 1914-1918', bij het thema 'Uit vriendschap', uitroepingsteken en vraagteken naast mekaar worden geplaatst, zijn er redenen om te besluiten dat uitroepingsteken en vraagteken mekaar hier opheffen.

Naschrift

Het feit dat het land in 1914 over een moderne haveninfrastructuur en uitgebreid wegen-, water-, spoor-, buurtspoorwegennet beschikte, heeft mogelijk gemaakt dat de toegezonden hulp van uit Rotterdam alle uithoeken (behalve het IJzergebied) kon bereiken.

7000 lichters en duizenden spoorwegwagons brachten 3.600.000 ton ter bestemming waardoor de industriële molens konden worden bevoorraad.⁵²

Karel van den Bossche
Larendries 51
2890 St-Amands

⁵² V. KELLOGG, *o.c.*, p. 138, p. 149, p. 150, p. 152.

De Zusters Annonciaden van Huldenberg en het 'Joods probleem' Het begin van een vriendschap?

Dominique J.B. Vanpée

Bezuiden Leuven ligt in de gemeente Huldenberg aan de Stroobantsstraat het Keyhof – klooster van de Zusters Annonciaden van Huldenberg. In hun archief bevindt zich een doos met als thema de Tweede Wereldoorlog. Daarin bevindt zich een dubbel van een enquête van het Centrum voor de Studie van de Tweede Wereldoorlog. Deze vragenlijst werd ingevuld door Maria (Ernestina, Isabella, Leonia) Stas geboren op 21 mei 1899 te Rupelmonde. In september 1924 zal zij in het klooster treden bij deze orde na al eerder lid geweest te zijn van de Studiekring en Kring voor bezinning van de Onderwijzeressen van de Antwerpse parochiale scholen, de vrouwelijke studiekring van ongehuwde meisjes in haar parochie te Wijnegem waar ze als jonge onderwijzeres fungeerde in de 'aangenomen school' sinds najaar 1918.

Tussen 1940 en 1944 was ze raadslid en assistente van de algemeen overste van de Zusters Annonciaden van Huldenberg.

Het is over deze periode dat ze meldt met betrekking tot het Joods probleem dat ze persoonlijk deelgenomen heeft aan een 'hulpactie' ten voordele van de Joden: "Ja. Door berging, tot sparen voor vernietiging, van 'een deel boeken uit het Husserl-archief van de Leuvense universiteit (...)."

Husserl en de fenomenologie

Edmond Husserl werd op 8 april 1859 geboren te Prostjov (Prossnitz) in Moravië. Hij studeerde wis- en natuurkunde alsook filosofie te Leipzig, Berlijn en Wenen. In deze laatste stad promoveerde hij met een mathematisch werk over 'Variationsrechnung'. Hij was daarna voor korte tijd medewerker van de mathematicus Carl Weierstrass te Berlijn. In 1887 werd hij lector aan de universiteit te Halle (in Duitsland) om vervolgens in 1901 buitengewoon (*ausserordentlicher*) hoogleraar te worden in Göttingen om daar vanaf 1906 als gewoon hoogleraar zijn carrière verder uit te bouwen. In 1916 verhuisde hij naar Freiburg waar hij tot aan zijn emeritaat in het jaar 1928 professor was. Hij stierf in deze stad op 27 april 1938.¹

"Only a few months after Husserl's death, Van Breda was able to prevent the manuscripts from falling into the Nazi's possession by bringing them to Leuven. In addition, he transported Husserl's extensive philosophy library, which comprises over two thousand seven hundred volumes and approximately two thousand offprints. Many of these texts include Husserl's own marginal notes, annotations, and underlinings. (...)" Op 27 oktober 1938 werden de Husserl-archieven te Leuven gesticht nadat de Belgische Franquistichting bevestigde dat ze het project voor twee

¹ THOMAS VONGEHR, Kurze Geschichte des Husserl-Archivs in Leuven und der Husserl-Edition, in : RUDOLF BERNET (zum Geleit), *Geschichte des Husserl-Archivs (Husserl-Archiv Leuven) = History of the Husserl-Archives (Husserl-Archives Leuven)*, Dordrecht, 2007, p. 71-72.

jaar zouden financieren.²

Volgens Hans Joachim Störig in zijn *Geschiedenis van de filosofie* (1959, 1972) "is hij naast Bergson tot nu toe de invloedrijkste filosoof van de 20^e eeuw. (...) Het fundamentele werk van de fenomenologische school is het in 1913 [van hem] verschenen 'Ideeën over een zuivere fenomenologie en fenomenologische onderzoeken' (...) Alles wat wij door middel van ons bewustzijn vernemen – zij het aanschouwelijk ervarend, voorstellend, denkend, waarderend – noemt Husserl 'fenomeen', en de wetenschap van dit bewustzijn heet daarom 'fenomenologie'."³

Van Breda en zijn medewerkers op het Husserl-archief: van links naar rechts: Magda Raport, Bettina Boehm, Lucy Gelber, Van Breda en Rudolf Boehm. Bron: RUDOLF BERNET (zum Geleit), *Geschichte des Husserl-Archivs (Husserl-Archiv Leuven) = History of the Husserl-Archives (Husserl-Archives Leuven)*, Dordrecht, 2007, p. 128.

Van Breda en de Husserl-archieven

Toen Husserl stierf op 79 jarige leeftijd na vijf maanden ziekte in Freiburg im Breisgau had pater Herman Leo Van Breda – franciscaan – net zijn licentiaatsdiploma in de filosofie gehaald aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de universiteit van Leuven. Hij wou als zevenentwintigjarige graag doctoreren over de fenomenologische reductie (Husserl) en besliste daarom op 15 augustus 1938 naar Freiburg te gaan. Doch enkele dagen voor zijn vertrek uit België denkt hij dat het beter is om voor de volledige uitgave te gaan van Husserl's nalatenschap (*Nachlass*) en hiervoor alles naar België te halen om te voorkomen dat er wat mis zou lopen in Duitsland: "It was well known in philosophical circles that Husserl was of Jewish descent. Thus it was not difficult to conclude that the Hitler regime would bar any attempt to print Husserl's unpublished writings in Germany. Husserl had been baptized in the Lutheran church in 1887 and had kept his distance from the Jewish community throughout his long academic career. However, such circumstances would not have prevented his posthumous work from falling prey to the same rules that were being applied to all writings by Jewish authors. Even though the Nazis had not yet disallowed the sale of Husserl's book at Niemeyer's in Halle, and despite the fact that they were still readily accessible in German libraries, it was nonetheless certain that any reprint of his previously published works, let alone the publication of new writings, would have been absolutely prohibited in Germany. Similarly, it was clear that neither an official institution in Germany, nor any researcher in any way dependant upon funding, could think about preparing an

edition of Husserl's Nachlass." Hij – Van Breda – was op de hoogte dat vanaf 1933 Husserl verplicht werd om de maatregelen te ondergaan die de Nazi-autoriteiten oplegden aan alle professoren van Joodse afkomst. Hij werd toen van de lijst van universiteitsprofessoren verwijderd en kreeg geen toegang meer tot de universiteitsgebouwen. Hij mocht ook niet naar internationale filosofische congressen. In Leuven kreeg van Breda's voorstel het *fiat* van monseigneur Léon Noël via zijn doctorale adviseur Joseph Dopp en Louis De Raeymaeker – beiden professor.⁴

Huldenberg

Het was "op vraag van Pater Herman Van Breda die geen vreemde was (neef van een medezuster)" stelde zuster Maria Stas dat zij de boeken onderdak gegeven hadden. Later werd hier "Zr. Alphonsa (Nuyens E. 1885-1974)" bijgeschreven.

Ook "een joodse weduwe, wier kinderen in onze streek waren opgenomen, in ons vreemdelingen- of logieskwartier te herbergen, tot het gevaar geweken was," werd door de Zusters Annonciaden van Huldenberg geholpen, naar haar mening in de dagen van het laatste tegenoffensief van het verslagen Duitse leger.

² THOMAS VONGEHR; DAVID ULRICHS and BASIL VASSILICOS (transl.), A short history of the Husserl-Archives Leuven and the Husserliana, in : RUDOLF BERNET (zum Geleit), o.c., p. 102.

³ HANS JOACHIM STÖRIG; P. BROMMER en J.K. VAN DEN BRINK (vert.), *Geschiedenis van de filosofie* 2, Utrecht/Antwerpen, 1979, p. 229.

⁴ HERMAN LEO VAN BREDA; David ULRICHS and BASIL VASSILICOS (transl.), The rescue of Husserl's Nachlass and the founding of the Husserl-archives, in : RUDOLF BERNET (zum Geleit), o.c., p. 39-41. Dit verscheen eerder als HERMAN LEO VAN BREDA, Die Rettung von Husserl's Nachlass und die Gründung des Husserl-Archivs, in : *Husserl et la pensée moderne*, La Haye (Den Haag), 1959, p. 42-77.

178 HULDENBERG

1. Drie en drie is zes. Ken - de gij uw les?
 2. Vier en vier is acht. Staat ge op de wacht?

A. Tritype 5 { 1 2 || + 1 B. $\frac{2}{4}$ C. Aaneenrijgen |

Huldenberg-vermelding in één van de werken van Lucy Gelber. Bron: L. GELBER en A. VERBIST, *Handleiding der muziekopvoeding. Deel 1. Lager school. Eerste graad*, Mechelen, 1966.

Een plaats buiten dit klooster waar joden (joodse kinderen) te Huldenberg ook onderdak kregen was Ganspoel in het Blindeninstituut volgens Sylvain Brackfeld.⁵

Mogelijks heeft ook een medewerkster van het Husserl-archief – Lucy Gelber – even ondergedoken gezeten te Huldenberg bij de zusters of in een andere vestiging van hen. In ieder geval zal zij daarna de vriendschapsbanden met deze zusters onderhouden. Ze zal cursussen geven rond muziekpedagogiek aan leerkrachten / zusters van

deze orde en haar scholen – waaronder op het Keyhof te Huldenberg. Sporen hiervan slopen in haar werk. Zij nam zelfs in 1958 samen de Zusters Annonciaden van Huldenberg deel aan Expo'58 rond muziek en lied.⁶

Dominique J.B. Vanpée
 Margarethaplein 1a/02.01
 3000 Leuven

⁵ SYLVAIN BRACKFELD, *Ils ont survécu. La sauvetage des Juifs en Belgique occupée*, Bruxelles (Brussel), 2001, p. 216 in de *Liste des institutions en Belgique qui ont hébergé des Juifs. (Annexes) : « Ganspoel. Institut pour Aveugles »*.

⁶ L. GELBER en A. VERBIST, *Handleiding der muziekopvoeding. Deel 1. Lager school. Eerste graad*, Mechelen, 1966, p. 90 bij liedje 178 "Drie en drie is zes. Kende gij uw les?" staat Huldenberg vermeld. Wij zullen in de toekomst over Lucy Gelber en de Zusters Annonciaden publiceren in het *Huldenbergs heemblad*.

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1	Reizen	6,25
jg. 58, 2005, nr. 1	Gevaar	6,25
jg. 59, 2006, nr. 1	Kleur	6,25
jg. 60, 2007, nr. 1	Niet te schatten	6,25
jg. 61, 2008, nr. 1	Wordt verwacht:	6,25
jg. 61, 2008, nr. 2	Mijn waterweg	10,00

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991), 1,85 euro (1992-1996) of 6,25 euro (vanaf 2003) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

Roel Daenen, <i>Vriendschap is (g)een illusie</i>	2
Romain John van de Maele, <i>Uit vriendschap, liefde en berekening Partnerkeuze in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw</i>	3
Rob Belemans, <i>Taal als immaterieel erfgoed: ook een uitdaging voor heemkringen</i>	14
Nico Wouters, <i>Lokaal geheugen en bezettingsverleden in Vlaanderen: een aanzet</i>	21
Henri Vannoppen, <i>Uit vriendschap: De geschiedenis van de jeugd van de jongmangilden tot de parochiale jeugdverenigingen</i>	27
Karel van den Bossche, <i>'Uit vriendschap:?! Voedselhulp aan de bevolking in 1914-1918</i>	37
Dominique J.B. Vanpée, <i>De Zusters Annonciaden van Huldenberg en het 'Joods probleem' Het begin van een vriendschap?</i>	61

COLOFON

Ons Heem, tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen is een uitgave van Heemkunde Vlaanderen vzw
Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

☎ 015/20 51 74

📠 015/20 54 23

✉ info@heemkunde-vlaanderen.be

🌐 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

✉ eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

Verantwoordelijke uitgever:

Fons Dierickx

Grote Baan 193

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2009.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 januari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. © Erfgoeddag | Philippe Debroc

Zemst, Heemkundige Kring De Semse, poëzieboeken.

2. De Genker Belleman. Verz. Rob Belemans

3. Na de kerkelijke huwelijksplechtigheid, Erembodegem, tweede helft van de jaren 1950. Verz. R.J. van de Maele, Heverlee

4. www.cornellcollege.edu/history/courses/stewart

ONS HEEM

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

driemaandelijks tijdschrift

jaargang 62, nummer 1

januari-februari-maart 2009

ISSN 1370-6489